

**Міністерство освіти і науки України
Державний вищий навчальний заклад
«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»**

ПАСІЧНИК НАТАЛЯ ОЛЕКСІЇВНА

УДК 94(477):[378.4:347.73]”18/...19”(043.5)

**УНІВЕРСИТЕТСЬКА ФІНАНСОВО-ПРАВОВА НАУКА І ОСВІТА НА ТЕРЕНІ
УКРАЇНИ ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.**

Спеціальність 07.00.07 – історія науки й техніки

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Переяслав-Хмельницький – 2018

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор
Орлик Василь Михайлович,
Центральноукраїнський національний технічний університет,
завідувач кафедри суспільних наук,
інформаційної та архівної справи.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії наук України
Реєнт Олександр Петрович,
Інститут історії України НАН України,
заступник директора з наукової роботи,
завідувач відділу історії України XIX – початку XX ст.;

доктор історичних наук, доцент
Гуменюк Тетяна Іванівна,
Приватний вищий навчальний заклад Університет Короля
Данила МОН України,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права;

доктор історичних наук, доцент
Єрмілов Валерій Семенович,
Миколаївський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти,
професор кафедри теорії й методики природничо-математичної освіти та інформаційних технологій.

Захист відбудеться 14 грудня 2018 року о 11.00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 27.053.01 у ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» за адресою: 08401, Київська обл., м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 30, конференц-зала ім. В.О. Сухомлинського.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (08401, Київська обл., м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 30).

Автореферат розіслано 10 листопада 2018 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук, доцент

О.Ф. Глоба

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. На сучасному етапі розвитку соціально-економічних основ демократичного українського суспільства актуалізується потреба вивчення історії становлення та розвитку національної фінансово-правової думки, а також дослідження процесу формування фінансів і фінансового права як самостійних наукових сфер та навчальних дисциплін. Це стає пріоритетним в умовах нинішнього розвитку української вищої освіти, тому що цілісне об'єктивне відтворення історичного розвитку української держави і суспільства неможливе без вивчення історії науки й освіти. Особливо це стосується аналізу історії університетської фінансово-правової думки на теренах України, тому що в Харківському, Київському й Новоросійському університетах протягом ХІХ – початку ХХ ст. працювало багато видатних учених економіко-правового напрямку, які зробили істотний внесок у становлення й розвиток фінансово-правової науки, а саме: визначили зміст, структуру фінансової теорії, її категорійний апарат та концептуальні положення. Розвиток фінансового господарства й фінансово-правової освіти й науки сприяв підготовці кваліфікованих викладачів-науковців, державних чиновників, юристів. У цьому аспекті актуальним є вивчення історії організації та генези університетської фінансово-правової освіти й науки і як чинника вагомості самих університетів, і як фактора державотворення.

Аналіз історії фінансово-правової науки, освіти та практики господарювання сприятиме осмисленню джерел розвитку сучасної фінансової системи, можливостей її реструктуризації в умовах глобалізації, удосконаленню фінансового законодавства України з урахуванням логіки історичного розвитку та позитивного досвіду. Можна виділити декілька основних факторів, котрі зумовлюють актуальність дослідження із зазначеної проблематики. По-перше, у сучасній науковій літературі генеза фінансово-правової науки в основному виступала предметом дослідження вчених-економістів та правознавців: В.Л. Андрущенко, Л.М. Безгубенко, О.Д. Василика, П.М. Леоненка, В.В. Небрат, В.М. Федорова, В.М. Федосова, В.В. Хохуляка, С.І. Юрія, П.І. Юхименка та ін. Ґрунтовні історичні праці І.О. Демуз, Н.М. Левицької, О.В. Морозова, В.М. Орлика, О.П. Рєнта, О.Б. Шляхова та ін., пов'язані з цим періодом, стосувалися або загальної характеристики соціально-економічного розвитку України, або розвитку освіти та науки Наддніпрянської України, або окремих напрямів фінансової діяльності Російської імперії. Але фундаментальні науково-історичні дослідження, присвячені комплексному висвітленню процесу становлення й розвитку фінансово-правової науки й освіти в університетських центрах українських губерній Російської імперії відсутні. По-друге, у публікаціях, присвячених історії фінансово-правової науки протягом ХІХ – початку ХХ ст., простежується декілька основних тенденцій: або доводиться існування національної української фінансової наукової школи в ХІХ – на початку ХХ ст. (у сучасних історико-економічних дослідженнях українських науковців), або демонструється існування російської національної фінансово-правової школи з характеристикою науковців університетів українських губерній як російських дослідників. Тому постала необхідність більш детально вивчити реалії розвитку фінансово-правової науки в університетах Наддніпрянської України й зробити

висновки стосовно існування наукових шкіл та рівня їхніх досліджень. По-третє, серед викладачів фінансово-правової проблематики університетів Наддніпрянщини були такі, які ігнорувалися в історичних наукових розвідках різних періодів з ряду причин: не мали наукових здобутків, наукові праці були написані іноземною мовою або залишалися не формалізованими; учені перейшли на державну службу; не поділяли соціалістичних ідей; емігрували, не прийнявши комуністичних ідей тощо. Тому й виникла потреба відтворити основні етапи їхньої діяльності та вклад у становлення й розвиток фінансово-правової науки та освіти. І по-четверте, мало вивченими є організація та розвиток фінансово-правової університетської освіти як осередку підготовки кваліфікованих фахівців.

Отже, актуальність дослідження зазначеної проблеми зумовлена соціально-економічними та політико-правовими потребами сучасного етапу розвитку української держави, євроінтеграційними процесами освіти й науки України, відсутністю комплексних досліджень історії розвитку фінансово-правової освіти й науки в університетах українських губерній Російської імперії.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в межах планової тематики наукових досліджень кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» «Соціальні зміни та політичні процеси в Україні XIX – початку XXI ст.» (номер державної реєстрації 0112U005220) та «Людинознавча історія як ключовий дидактичний фактор сучасної історичної освіти ВНЗ» (номер державної реєстрації 0112U002942).

Мета дослідження полягає в цілісному й об'єктивному висвітленні становлення та розвитку фінансово-правової науки й освіти в Харківському, Київському та Новоросійському університетах, дослідженні факторів, під впливом яких фінансово-правова наука відокремилася в самостійну галузь, визначенні зв'язку між процесами, що відбувалися в політико-правовій, соціально-економічній та освітній сферах, характеристиці основних напрямів науково-дослідної діяльності викладачів фінансово-правових дисциплін в українських університетах.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- відповідно до вимог сучасної історичної науки проаналізувати стан розробки теми у вітчизняній та зарубіжній історіографії;
- проаналізувати стан і характер джерельної бази;
- визначити вплив розвитку державного господарства Російської імперії на становлення фінансово-правової науки й освіти університетів та ліцеїв Наддніпрянської України у дореформений період;
- дослідити діяльність державних і громадських діячів та їх внесок у становлення фінансово-правової науки й освіти в університетських центрах Наддніпрянської України у дореформений період;
- обґрунтувати інтегративний характер фінансово-правової науки;
- з'ясувати особливості розвитку фінансово-правової освіти й науки в Харківському й Київському університетах, Рішельєвському ліцеї та Ніжинському юридичному ліцеї у дореформений період;
- визначити ступінь впливу «великих реформ» на початок інституціоналізації науки фінансового права в університетських центрах Наддніпрянщини;

–дослідити особливості генези фінансово-правової науки у процесі розвитку державного господарства, систематизації законодавчого масиву та реформування університетської освіти;

–дослідити внесок наукової та навчальної діяльності професури Наддніпрянської України протягом останньої третини ХІХ – початку ХХ століття в розвиток фінансово-правової науки як самостійної наукової сфери та фінансового господарства Російської імперії;

–визначити особливості розвитку фінансово-правової науки й освіти періоду її інституціоналізації в Харківському, Київському та Новоросійському університетах останньої третини ХІХ – початку ХХ століття.

Об’єкт дослідження –фінансово-правова наука й освіта в Російській імперії протягом ХІХ – початку ХХ ст.

Предмет дослідження – процес становлення та розвитку фінансово-правової науки й освіти в університетах Наддніпрянської України у ХІХ – на початку ХХ ст.

Хронологічні рамки дослідження охоплюватимуть ХІХ – початок ХХ ст. Широкі хронологічні межі наукової праці дозволять розкрити основні етапи становлення й розвитку фінансово-правової науки й освіти в університетах Наддніпрянської України, проаналізувати фактори, які сприяли оформленню фінансово-правової науки в самостійну галузь наукових досліджень, виявити основні напрямки наукових пошуків викладачів фінансово-правових дисциплін. Нижня межа дослідження зумовлюється часом заснування першого університету на теренах українських губерній. Верхній рубіж дослідження – початок першої світової війни (1914 р.).

Територіальні межі наукового дослідження охоплюють Наддніпрянщину, тобто територію України, яка в ХІХ – на початку ХХ ст. входила до складу Російської імперії.

Методологія дослідження. Теоретико-методологічні засади дисертації базуються на загальнонаукових принципах об’єктивності, історизму, системності, інтегративності, наступності та ціннісного підходу. Вихідні методологічні принципи історичного пізнання реалізовувалися шляхом застосування наративного, діяхронного, порівняльно-історичного, ретроспективного, структурно-функціонального, історико-біографічного, просопографічного, статистичного методів наукового пошуку. У процесі виконання роботи використовувався й формально-юридичний метод, що належить до спеціальних правознавчих методів, а також методи, поширені в історико-економічних дослідженнях – організаційний підхід та процесний аналіз.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше в українській історичній науці:

–проводиться комплексне спеціальне дослідження університетської фінансово-правової науки й освіти на теренах України протягом ХІХ – початку ХХ століття, у якому проаналізовано соціально-економічні, політико-правові, теоретико-методологічні та структурно-організаційні передумови становлення й розвитку фінансово-правової науки в університетських центрах Наддніпрянської України у контексті розвитку загальноімперського фінансового господарства й управління;

–визначено інтегративні аспекти еволюції фінансово-правової науки та історичний характер предмету фінансового права як міждисциплінарного конструкту;

–уведено до наукового обігу маловідомі архівні документи, на основі яких проаналізовано особливості становлення та розвитку фінансово-правової думки, вплив соціально-економічних ідей державних діячів на генезу фінансово-правової науки та розвиток фінансового права як навчальної дисципліни в системі вищої юридичної освіти, авторські підходи університетських викладачів фінансово-правових дисциплін до еволюції, змісту та структури фінансово-правової науки;

–проаналізовано основні концептуальні позиції викладачів університетів стосовно визначення предмету та структури фінансового права;

удосконалено:

–схему аналізу розвитку фінансового господарства через використання лінійних трендів з обчисленням величини достовірності апроксимації;

–структуру взаємозв'язку між інституційними змінами в системі університетської освіти та змістової компоненти освітнього процесу юридичних факультетів на прикладі фінансово-правових курсів;

–аналіз досліджень викладачів Харківського, Київського та Новоросійського університетів з фінансово-правової проблематики.

Набули подальшого розвитку:

–дослідження впливу основних положень теорії меркантилізму, фізіократії та класичної школи політичної економії на формування фінансово-правових ідей та фінансового права як самостійної наукової сфери й навчальної дисципліни;

–фактори впливу камералізму та німецької історичної школи на становлення університетської фінансово-правової науки;

–вивчення впливу соціально-правових змін на зміст фінансово-правових навчальних дисциплін;

–аналіз дискусії щодо предмету фінансового права (друга половина XIX ст. – початок XX ст.);

–положення про розвиток фінансово-правової науки й освіти як закономірний процес, зумовлений як об'єктивними чинниками історичного розвитку суспільства, так і внутрішніми процесами трансформації методології фінансово-правової науки;

–визначення особистого внеску університетських викладачів фінансово-правових дисциплін у розвиток фінансового права як науки та навчальної дисципліни.

Практичне значення одержаних результатів визначається в науково-теоретичній та суспільно-економічних площинах. Аналіз еволюції фінансово-правової освіти й науки можуть сприяти удосконаленню фінансової та фінансово-правової університетської освіти в сучасній Україні та якості проведення наукових розробок з цієї проблематики. Основні положення, висновки дисертації, уведені до наукового обігу документи й матеріали сприятимуть подальшим дослідженням з історії науки й техніки, економічної історії, історії фінансової та фінансово-правової науки та її окремих напрямів (історія фінансів, теорія фінансів, державні фінанси, гроші і кредит та ін.), а також з фінансового права. Вони можуть бути використані для підготовки узагальнювальних праць з історії України, історії вищої освіти

України, історії фінансового права, а також бути основою курсів лекцій, історичних, фінансово-економічних та фінансово-правових спецкурсів, підручників, навчальних посібників. Відомості про видатних учених можуть використовуватися при укладанні енциклопедій, біографічних довідників тощо.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою роботою, де на підставі ґрунтовного міждисциплінарного осмислення, ретельного компаративного аналізу й комплексної історико-наукової інтерпретації масиву джерел і літератури, розроблено й викладено власні авторські концепції та висновки щодо задекларованої проблематики.

Апробація результатів дослідження. Основні його положення, висновки та рекомендації роботи обговорювалися на засіданнях кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», а також були оприлюднені на VII Міжнародній конференції «Україна на шляху соціально-економічних перетворень в умовах глобалізації» (Кіровоград, 2007 р.), IX Міжнародній науково-практичній Інтернет-конференції «Простір і час сучасної науки» (Київ, 22–24 квітня 2013 р.), VIII Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД» (Переяслав-Хмельницький, 2013 р.), IX Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД» (Переяслав-Хмельницький, 2013 р.), IX Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Питання сучасної науки й освіти» (Київ, 18–20 липня 2013 р.), X Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Сучасна наука XXI століття» (Київ, 19–21 червня 2014 р.), X Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Питання сучасної науки й освіти» (Київ, 29–31 липня 2014 р.), IV Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії» (Переяслав-Хмельницький, 2014 р.), II Міжнародній науково-практичній конференції «Південь України у вітчизняній та європейській історії» (Одеса, 25–26 вересня 2014 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми сучасної освіти та науки в контексті євроінтеграційного поступу» (Луцьк, 2–3 квітня 2015 р.), X Всеукраїнській конференції молодих учених та спеціалістів, присвяченій 150-річчю з часу заснування Полтавського товариства сільського господарства «Історія освіти, науки і техніки в Україні» (Київ, 28 травня 2015 р.), III Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми нумізматки у системі спеціальних галузей історичної науки» (Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький, 05–06 листопада 2015 р.), Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій 75-річчю Ізмаїльського державного гуманітарного університету «Дунайські наукові читання: європейський вимір і регіональний контекст» (Ізмаїл, 15–17 жовтня 2015 р.), XX Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії» (Переяслав-Хмельницький, 2015 р.), XXII Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття в країнах Європи та Азії» (Переяслав-Хмельницький, 30–31 січня 2016

р.), II Міжнародній науковій конференції «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації» (Суми, 24–25 березня 2016 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах» (Дніпропетровськ, 29–30 квітня 2016 р.), IV Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки» (Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький, 22–23 червня 2016 р.), XI Всеукраїнській конференції молодих учених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні» (Київ, 16 травня 2016 р.), XII Міжнародній конференції молодих учених та спеціалістів, присвяченій 100-річчю від дня створення ННСГБ НААН «Історія освіти, науки і техніки в Україні» (Київ, 19 травня 2017 р.), XXII Всеукраїнській науковій конференції молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів «Шляхи відродження науки України» (Київ, 14 квітня 2017 р.), XVI Всеукраїнській науковій конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» (м. Київ, 5–7 жовтня 2017 року), III Міжнародній науковій конференції «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації» (Суми, 23–24 листопада 2017 р.), III Всеукраїнській науковій конференції «Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах» (Дніпро, 30–31 березня 2018 р.).

Публікації. Результати дослідження викладені у 55 публікаціях: індивідуальній монографії (25,23 ум. друк. арк.), 11 статтях у наукових фахових виданнях, 11 публікаціях у наукових виданнях іноземних держав та у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз, 32 публікаціях, які додатково відображають результати наукової роботи.

Структура та зміст дисертації зумовлені метою і завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, п'яти розділів, поділених на дев'ятнадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (1241 позиція на 100 сторінках), додатків. Загальний обсяг дисертації складає 517 сторінок, з яких основний текст – 410 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У вступі обґрунтовується актуальність теми дисертації, зазначається її зв'язок з науковими темами, визначається мета й завдання наукового пошуку, об'єкт, предмет, наукова новизна і практичне значення та висвітлюється апробація основних теоретичних положень і висновків.

У першому розділі «Історіографія, джерельна база та методологічні засади дослідження» проведено аналіз стану наукової розробки проблеми, охарактеризовано й систематизовано джерельну базу дослідження, висвітлено методологію наукового пошуку.

У підрозділі 1.1. «Стан наукової розробки теми» з'ясовано, що проблеми розвитку університетської фінансово-правової науки й освіти Наддніпрянщини протягом XIX – початку XX ст. залишаються недостатньо дослідженими. Увесь комплекс спеціальної літератури, де розглядався процес еволюції фінансово-правової науки й освіти Російської імперії в цілому, та в університетських центрах українських губерній зокрема, поділено на три усталені в історичній науці періоди, що відрізняються масштабами постановки завдань, методологією, теоретичним рівнем узагальнення та особливостями практичної реалізації: I-й період – XIX –

початок ХХ ст., представлений у працях учених того періоду; II-й – радянська доба (1917–1991 рр.); III-й – період незалежності України (з 1991 р.) представлений працями сучасних українських та зарубіжних дослідників.

У першій половині ХІХ ст. фінансово-правова проблематика представлена в наукових розвідках теоретиків і практиків фінансової та фінансово-правової думки того часу – М.А. Балудянського, Ю.А. Гагемейстера, Є.Ф. Канкріна, М.Ф. Орлова, М.М. Сперанського, Д.А. Толстого, М.І. Тургенєва. Одна з перших спроб висвітлити історію становлення фінансової науки простежується в працях К.Г. Рау «Основні начала фінансової науки» та І.Я. Горлова «Теорія фінансів». Курс фінансового права В.О. Лебедева можна виділити як вагоме історіографічне джерело з історії розвитку фінансово-правової науки й освіти, оскільки там міститься значний за обсягом, систематизований матеріал з історії фінансів і фінансово-правової науки, узагальнені наукові дослідження з фінансових питань, доречно використані історичний і порівняльний методи при вивченні фінансового законодавства. Важливий історіографічний матеріал міститься в працях тодішніх науковців з фінансового права: С.І. Іловайського, П.П. Мігуліна, І.І. Патлаєвського, М.П. Яснопольського. Таким чином, історія університетської фінансово-правової науки й освіти Наддніпрянської України в дослідженнях ХІХ – початку ХХ ст. не була окремим об'єктом аналізу й вивчалася здебільшого крізь призму діяльності університетів Російської імперії, юридичних факультетів цих університетів, біографій окремих учених фінансово-правової проблематики. У наукових дослідженнях університетських викладачів історія фінансово-правової науки була представлена незначними за обсягом матеріалами в підручниках з фінансів та фінансового права, а також публікаціями з окремих напрямів фінансово-правової проблематики (гроші і грошовий обіг, податки і оподаткування, державні доходи і державний бюджет, державний кредит, фінансові установи). Оцінка історії фінансово-правових явищ містилася в працях фахівців економіко-правового напрямку, а не істориків.

Серед історіографічних праць радянського періоду немає досліджень, де б комплексно розглядався процес розвитку університетської фінансово-правової науки й освіти Наддніпрянщини у ХІХ – на початку ХХ ст. У цей період продовжується розмежування фінансово-економічної та фінансово-правової проблематики. Самостійна наука радянського фінансового права формується на нових марксистсько-ленінських ідеологічних засадах, з критикою «буржуазного досвіду». У більшості праць, присвячених ювілеям університетів та історії університетської юридичної освіти, фінансово-правовій науці відводилося незначне місце. Жодне з цих досліджень не виокремлює особливості функціонування юридичних факультетів університетів України в дореволюційну добу. Вони згадуються лише в межах загальноросійського освітнього процесу, акцент же робиться переважно на «столичні» університети Російської імперії.

Аналізуючи значний масив новітнього наукового доробку з проблем історії розвитку університетської фінансово-правової науки й освіти Наддніпрянщини протягом ХІХ – початку ХХ ст., необхідно визначити значне поживлення наукового інтересу до історичних аспектів розвитку фінансового господарства імперського періоду, університетської освіти в цілому та юридичної зокрема, історії фінансової науки та фінансового права в працях науковців-представників різних наукових сфер

– історії, економіки, правознавства. Серед перших дослідників цього періоду необхідно виділити авторів підручників з теорії фінансів і фінансового права, автори яких, дотримуючись традицій, заносили в підручники й навчальні посібники матеріали з історії фінансово-правової науки XIX – початку XX ст. (В.Д. Базилевич, Л.П. Горкіна, С.М. Злупко та ін.). Українські науковці активно вивчають історію української фінансової думки, історію фінансової науки й фінансового права, історію державних фінансів, різні напрями фінансово-правової діяльності тощо. Ґрунтовними історичними розвідками, де аналізуються проблеми соціально-економічної історії, історії окремих напрямів фінансової імперської політики Наддніпрянщини на сучасних методологічних засадах є праці Т.Г. Гончарука, О.І. Гуржія, В.Р. Жвалюка, В.Б. Молчанова, О.В. Морозова, В.М. Орлика, О.П. Реєнта, О.В. Сердюка, В.А. Смолія, Т.О. Шаравари, В.В. Шевченка та ін. Історія розвитку фінансів як науки протягом XIX – початку XX ст. та наукові пошуки вчених Наддніпрянської України того періоду активно продукуються в історико-економічних дослідженнях, серед яких у першу чергу вважаємо за необхідне виділити наукові праці О.Д. Василика, П.М. Леоненка, В.В. Небрат, В.М. Федосова, П.І. Юхименка та ін. Історія української науки фінансового права виступала предметом дослідження Т.А. Латковської, П.С. Пацурківського, В.В. Хохуляка. У зв'язку з тим, що авторами багатьох напрацювань з історії фінансово-правової науки є економісти або правознавці, вони, використовуючи методи дослідження, властиві їхнім науковим сферам, аналізували процес розвитку фінансово-правової науки без урахувань історичних явищ і процесів.

Певний внесок у вивчення історії фінансово-правової науки досліджуваного періоду зробили вчені з Російської Федерації (Ю.В. Гінзбург, О.Ю. Грачова, В.В. Ковальов, О.М. Козирін, М.В. Лушнікова та О.М. Лушніков, В.М. Пушкарьова, В.О. Томсінов), розглядаючи на сучасному етапі діяльність Харківського, Київського й Новоросійського університетів, а також наукові розробки викладачів цих університетів у контексті російської школи фінансового права та розвитку російської юридичної освіти.

Таким чином, проведений аналіз змістової частини наукових доробок різних періодів дозволяє констатувати факт відсутності комплексних досліджень з історії університетської фінансово-правової науки й освіти на теренах Наддніпрянської України у XIX – на початку XX ст.

У підрозділі 1.2. «Характеристика та специфіка джерел» проаналізовано джерельну базу дисертаційної роботи. Комплекс опублікованих і неопублікованих джерельних матеріалів поділено на такі групи: 1) архівні документи та матеріали; 2) опубліковані законодавчі матеріали, що стосувалися фінансово-правової та освітньої сфер; 3) наукові праці; 4) довідкові матеріали (статистичні, енциклопедичні, біографічні, бібліографічні та огляди викладання); 5) періодичні видання; 6) епістолярна спадщина. Таке широке охоплення джерельної бази за значний проміжок часу дозволило підвищити рівень репрезентативності джерел, а також посилити розуміння історичної епохи та процесу розвитку фінансово-правової науки й освіти.

Основу джерельної бази склали матеріали державних архівів України: Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУ імені

В.І. Вернадського), Державного архіву м. Києва (ДАМК), Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ЦДІАК України), Державного архіву Харківської області (ДАХО), Державного архіву Одеської області (ДАОО), відділу державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Перша група джерел складає значний масив архівних документів, що охоплює 254 справи 19 фондів 6 архівних установ України. Понад 40 із них уперше вводиться до наукового обігу. Значну цінність для дослідницької роботи мала друга група джерел – опубліковані законодавчі матеріали (маніфести, укази, розпорядження, думки державної ради, положення Комітету міністрів, доповіді міністрів, статuti, циркуляри, інструкції та ін.), де було відображено основні моменти внутрішньої, у тому числі фінансової та освітньої політики, тобто загальне спрямування, конкретні шляхи та форми розвитку фінансово-правової й освітньої сфер. Важливе місце серед джерел цієї групи належить Повному зібранню законів Російської імперії, тематичному Зводу законів Російської імперії, Зібранню узаконень і розпоряджень уряду, університетським Статутам, збірникам постанов міністерства народної освіти, матеріалам з журналу департаменту народної освіти. Найчисельніша третя група джерел – наукові праці з фінансово-правової проблематики – охоплює підручники й посібники з фінансів та фінансового права, що були опубліковані протягом досліджуваного періоду та використовувалися для викладання відповідних дисциплін в університетських центрах Наддніпрянської України. Це також наукові дослідження з фінансово-правової проблематики, в основу яких покладений аналіз фінансово-правової діяльності в Російській імперії і в тогочасних економічно розвинутих країнах світу. Ці праці поступово починають реалізувати прогностичну функцію науки й закладають основи наукових засад фінансово-правової діяльності держави. Важливими джерелами дослідження розвитку фінансово-правової науки й освіти стали роботи, присвячені теорії та історії фінансів, фінансам Російської імперії та управління фінансовою й освітньою системами, підготовлені державними діячами та науковцями першої половини XIX ст. – В.Н. Каразіним, М.М. Сперанським, М.А. Балудянським, М.І. Тургенєвим, Є.Ф. Канкріним, М.Ф. Орловим, Д.М. Княжевичем, Ю.А. Гагемейстером, Д.А. Толстим, К.Г. Рау, Х.А. Шльоцером, Л.К. Якобом, А.О. Скальковським. Вагому інформацію про історію фінансово-правової науки почерпнуто з підручників з фінансів та фінансового права І.Я. Горлова, Ф.Б. Мільгаузена, В.П. Безобразова, М.М. Капустіна, В.О. Лебедева, І.І. Патлаєвського, Г.Д. Сидоренка, І.Т. Тарасова, Д.М. Львова, М.М. Алексеєнка, Л.В. Ходського, І.І. Янжула, С.І. Іловайського, І.Х. Озерова, Е.М. Берендтса. Неоціненний доробок з історії розвитку фінансово-правової науки й освіти Наддніпрянської України становлять праці з фінансово-правової проблематики викладачів Київського університету (В.А. Незабитовського, І.В. Вернадського, М.Х. Бунге, Г.Д. Сидоренка, М.П. Яснопольського, П.Л. Кованька, О.Д. Білімовича, А.Я. Антоновича, Д.І. Піхна), Харківського університету (Л.К. Якоба, Й.М. Ланга, Т.Ф. Степанова, М.П. Клобуцького, М.Г. Стельмаховича, М.М. Алексеєнка, П.П. Мігуліна, Л.М. Яснопольського, М.М. Соболева, О.М. Анциферова), Новоросійського університету (І.І. Патлаєвського, С.І. Іловайського, Л.В. Федоровича, В.М. Твердохлебова, Г.І. Тіктіна). Цю групу джерел складає значний масив наукових праць, що охоплює 358 публікацій з фінансово-правової

проблематики.

До наступних двох груп джерельної бази дослідження історії університетської фінансово-правової науки й освіти входили різноманітні довідкові матеріали (статистичні, енциклопедичні, біографічні, бібліографічні, періодичні, огляди викладання). Цінними для нашого дослідження з цієї групи джерел були історико-статистичні дослідження І.С. Бліоха, Ф.Х. Вірста, І.Г. Кауфмана, І.І. Кауфмана, К.Ф. Германа, Д.П. Журавського, А.К. Шторха; різноманітні видання з історії університетів та ліцеїв Наддніпрянської України Д.І. Багалія, М.Ф. Сумцова, В.П. Бузескула, М.П. Чубинського, О.І. Маркевича, М.Ф. Владимирського-Буданова, В.Я. Шульгіна, В.С. Іконнікова; бібліографічні видання з фінансово-правової проблематики П.П. Гензеля, О.М. Гур'єва, С.І. Каратаєва та матеріали періодики.

Шосту групу джерел відповідно до запропонованої нами класифікації склала кількісно нечисельна епістолярна спадщина, що використовувалася для відтворення фактів, котрі не знайшли відображення в інших джерелах, а саме: спогади Л.К. Якоба, К. Роммеля, М.І. Греча та С.Ю. Вітте, автобіографія М.Н. Мурзакевича та щоденник О.В. Никитенка.

Отже, залучені до реалізації поставлених у дослідженні завдань джерела, різні за походженням, евристичним потенціалом, повнотою висвітлення аспектів проблеми, дають підстави констатувати, що опрацьований емпіричний масив забезпечує надійне підґрунтя для комплексного осмислення заявленої тематики, для розв'язання низки наукових завдань, пов'язаних з історією становлення й розвитку університетської фінансово-правової науки та освіти на теренах Наддніпрянської України протягом ХІХ – початку ХХ ст.

У підрозділі 1.3. «Теоретико-методологічні засади дослідження» зазначається, що наукове дослідження історії становлення та розвитку університетської фінансово-правової науки й освіти має комплексний міждисциплінарний характер, а тому ґрунтується на методологічних принципах, які є загальними для всіх галузей історичної науки. При визначенні методологічних основ дослідження нами були використані методологічні напрацювання О.В. Крушельницької, В.П. Коцура, В.М. Орлика, О.П. Реєнта, В.В. Хохуляка. Ми виходили з того, що методологія аналізу процесу еволюції університетської фінансово-правової науки й освіти на теренах Наддніпрянської України, по-перше, ґрунтується на фундаментальних загальнонаукових принципах, що складають її основу та базуються на філософії, логіці, системології, наукознавстві; по-друге, має власну складну компонентну логічну структуру, до якої входять мета, суб'єкт, об'єкт, предмет, форми, засоби й результати діяльності; по-третє, часова структура методології в контексті нашого дослідження складається з етапів розвитку фінансово-правової науки й освіти, котрі послідовно змінювалися та визначали її сутнісні характеристики. Таким чином, методологічну основу нашого дослідження склали фундаментальні теоретичні розробки про природу історичного пізнання, соціальні й особистісні аспекти історії науки в цілому та фінансово-правової зокрема, та основні періоди розвитку історіографії проблеми, що досліджується. Робота ґрунтується на методологічних принципах історизму, об'єктивності, системності, інтегративності, ціннісного підходу тощо. Принцип історизму вимагав розгляду становлення й розвитку фінансово-правової наукової сфери та відповідних навчальних дисциплін у процесі

їхньої генези й конкретно-історичної зумовленості з урахуванням результатів її попередніх трансформацій та передумов еволюційних процесів. Принцип системності зумовлював вивчення історії розвитку університетської фінансово-правової науки й освіти Наддніпрянщини як системи – цілісної множини структурних елементів, що формують сукупність відносин і взаємозв'язків, перебувають у взаємодії та розвиваються. У науковому пошуку використовувався принцип інтегративності, який передбачав два аспекти: по-перше, органічний синтез результатів історичних наукових досліджень науковців, котрі вивчають історію економічних і правових учень та безпосередньо історію фінансової науки й фінансового права як самостійних наукових сфер, а також сучасних дослідників економічного та правового напрямів, котрі аналізують функціонування цих сфер на сучасному етапі розвитку суспільства; по-друге, інтеграція фінансової практики, елементів камералістики, теоретичних розробок різноманітних економічних шкіл, основ політичних теорій, а також поліцейського й державного права, що злиттям теоретичного та практичного матеріалу утворили нові наукові сфери – фінансову та фінансово-правову. Принцип інтегративності тісно взаємодіяв з принципом наступності, оскільки розвиток університетської фінансово-правової науки й освіти Наддніпрянської України аналізувався протягом значного часового періоду – від етапу становлення до інституціоналізації. Реалізуючи принцип ціннісного підходу, ми намагалися відобразити вклад викладачів Харківського, Київського та Новоросійського університетів у розвиток фінансово-правової науки й освіти та доробок учених з окресленої проблематики, який не втратив актуальності й на сучасному етапі. Цей же принцип також ґрунтувався на трансцендентних цінностях (цінності держави, права, науки та ін.), що являли собою явища дійсності, котрі мали вплив на особистість, соціальну групу та суспільство й відображали специфічну наукову діяльність. А зв'язок з практикою представляв історичний характер цінностей та їхнє формування, розвиток і зміну.

При проведенні дослідження в першу чергу були використані методи, поширені в історичних роботах: наративний, діахронний (періодизації), порівняльно-історичний, ретроспективний, структурно-функціональний, статистичного аналізу, пошуково-бібліографічний, біографічний (просопографічний), типологічний, метод формально-логічного аналізу. У дисертаційній роботі широко використані загальнонаукові методи дослідження: аналітичний, синтетичний та логічний, абстрагування, узагальнення та систематизації, індукції та дедукції, моделювання.

Зазначені методи дослідження дали змогу не лише зрозуміти динаміку еволюції фінансово-правової науки й освіти, але й систематизувати та встановити нові дані про конкретні історичні події, факти, особистості.

При дослідженні процесу виокремлення фінансів і фінансового права як самостійних наукових напрямів і навчальних дисциплін у системі університетської освіти Наддніпрянської України в ХІХ – на початку ХХ ст. необхідно було врахувати ряд аспектів. По-перше, становлення й розвиток фінансово-правової науки та освіти в університетах Наддніпрянщини відбувалися у процесі реструктуризації системи державного управління, розвитку фінансового господарства й освітньої системи Російської імперії, що відповідно вимагало вивчення та узагальнення значного обсягу інформації, пов'язаної з цими сферами. По-друге, характерною для того часу

була відсутність єдиної системи заходів як у фінансовій сфері, так і в освітній, а також, перевантаженість цих заходів значною кількістю різноманітних законодавчих актів (маніфестів, наказів, розпоряджень, рескриптів, статутів, інструкцій, положень, меморій тощо). По-третє, оскільки фінансова та фінансово-правова сфери виявилися не просто комплексними, міждисциплінарними, а й інтегративними, що поєднали в собі тисячолітню фінансову практику, елементи камералістики, теоретичні розробки різноманітних економічних шкіл, основи політичних теорій, фінансову статистику та фінансову історію, то при характеристиці поглядів науковців та етапів розвитку фінансово-правової науки й освіти використовувалися як характерні риси різних економічних шкіл (меркантилістів, класичної школи політичної економії, фізіократів, історичної школи, соціалістів), так і теоретичні правові доктрини (природно-правова й позитивістська). По-четверте, важливим методологічним аспектом, що пов'язаний як з інтегративністю проблематики дослідження, так і з процесом становлення й розвитку нових наукових сфер, є понятійно-категорійний апарат, який сформувався як міждисциплінарний конструкт, розвинувся й урізноманітнівся в процесі розвитку фінансово-правової науки й набув певних змістових змін у сучасному трактуванні.

Таким чином, вивчення історії університетської фінансово-правової науки й освіти на теренах України XIX – початку XX ст. здійснювалося на методологічних принципах історизму, об'єктивності, системності, інтегративності, наступності та ціннісного підходу. У процесі проведення дослідження були використані загальнонаукові методи та специфічні методи й технології, що застосовуються для розв'язання конкретних дослідницьких завдань. Крім того, нами були визначені та враховані методологічні особливості процесу становлення й розвитку фінансово-правової науки й освіти в університетських центрах Наддніпрянської України.

У другому розділі «Розвиток державного господарства Російської імперії у дореформений період та становлення фінансово-правової науки й освіти» вивчено й проаналізовано особливості становлення фінансово-правової науки й освіти на тлі розвитку імперського господарства, управління яким здійснювалося тодішнім міністерством фінансів, та реалізації фінансово-правових ідей державних діячів дореформеного періоду.

У підрозділі 2.1. «Фінансово-правові ідеї державних діячів першої половини XIX ст. та їхня реалізація в практиці фінансового управління» розкриваються особливості виконання завдань підвищення ефективності управління державним фінансовим господарством Російської імперії науковцями та державними діячами, які заклали основи наукових підходів до фінансово-правової проблематики.

Економічна історія Російської імперії першої половини XIX ст. характеризується кризою натурального та дрібнотоварного феодално-кріпосницького господарства і розвитком товарно-грошових ринкових відносин. Ринкові умови господарювання призвели до урізноманітнення форм власності, розвитку підприємницької діяльності, посилення конкуренції в різних її видах. Розвиток товарно-грошових відносин у Російській імперії супроводжувався становленням і видозміною фінансових інститутів, урізноманітненням діяльності, пов'язаної із створенням і використанням фондів фінансових ресурсів у конкретних

економічних умовах, тобто розширенням сфери фінансових відносин. Ці економічні реалії зумовили необхідність реформування державного господарювання. Автор детально зупинилася на характеристичі фінансово-правових ідей та їхній реалізації в діяльності тодішніх міністрів фінансів, а також М.М. Сперанського та М.А. Балудянського. Саме під їх ідейним та практичним керівництвом на початку ХІХ століття в Російській імперії розпочалися реформи фінансового господарства, які суттєво вплинули на організацію діяльності загальнодержавних органів управління та самого міністерства фінансів, на визначення податкової політики держави, на основний фінансовий документ держави – розпис доходів і витрат (бюджет) Російської імперії в цілому та на визначення структури доходної й витратної частин бюджету зокрема, а також на заходи з подолання бюджетного дефіциту та на фактичне виконання запланованих бюджетних показників. М.М. Сперанському й М.А. Балудянському належать ідеї та практичний супровід запровадження процесу реформування системи державного управління, рекомендації щодо організації та реалізації програми покращення управління фінансами («План фінансів»), ключовою практичною метою якої були пошук можливостей переходу від неефективного емісійного способу фінансування державного бюджету та повернення до традиційних, більш надійних і перевірених джерел фінансування. З позицій аналізу становлення і розвитку фінансово-правової науки та державного господарства визначаються найважливіші фінансово-правові заходи кожного з міністрів фінансів цього періоду, але акцент робиться на вивченні наукових розробок і практичної діяльності міністра фінансів Російської імперії Є.Ф. Канкріна.

У підрозділі 2.2. «Вклад М.А. Балудянського у розвиток фінансово-правової науки і практики управління державним господарством» аналізується діяльність одного із засновників Петербурзької школи фінансового права, дослідника фінансово-правової проблематики, найближчого соратника М.М. Сперанського в реформування російського законодавства, у тому числі й фінансово-правового – М.А. Балудянського. М.А. Балудянський був одним із розробників фінансового плану стабілізації фінансової системи 1810 року (його співавторство засвідчує особистий підпис під цим документом), що увійшов в історію під назвою «План фінансів» М.М. Сперанського. М.А. Балудянський також був автором плану фінансової стабілізації господарства Російської імперії після війни 1812 року, який був представлений імператору за підписом міністра фінансів Д.О. Гур'єва. 1826 року М.А. Балудянського призначено начальником другого відділення імператорської канцелярії. Його основним завданням було виконання кодифікації законодавства й видання «Повного зібрання законів» і «Зводу законів» Російської імперії. Поставлене завдання було успішно виконане: зазначені видання заклали фундамент імперського законодавства в цілому та фінансово-правової науки зокрема. Як перший ректор Санкт-Петербурзького університету розробив проект статуту цього навчального закладу, прогресивні ідеї якого (розширення переліку правознавчих дисциплін з урахування нових сфер юриспруденції, відхід від теоретико-догматичного викладання, наближення викладання до практики) суттєво вплинули на розвиток університетської освіти Російської імперії. За участі М.М. Сперанського й за програмою М.А. Балудянського було підготовлено плеяду вчених, які на чолі кафедр

здійснювали підготовку правознавців у російських університетах та в університетах Наддніпрянської України – Харківському й новоствореному Київському.

У підрозділі 2.3. «Вплив «Повного зібрання» і «Зводу законів» Російської імперії на розвиток фінансово-правової науки та університетської юридичної освіти» досліджена історія систематизації законодавства Російської імперії, яка суттєво вплинула на зміст навчальних програм юридичних факультетів університетів.

Після хронологічного упорядкування законодавчого масиву під керівництвом М.М. Сперанського та М.А. Балудянського (створення Повного зібрання законів Російської імперії та систематизації імперського законодавства у вигляді Зводу законів) ліквідувалися основні недоліки загальнодержавного законодавчого масиву, заклалися основи юридичної техніки (уніфікація термінології, вибудувалися юридичні конструкції, відпрацювалися прийоми систематизації законодавчих актів), стимулювався подальший розвиток законодавства. Систематизований нормативно-правовий матеріал також виступив засобом забезпечення законності в державі, надав усім суб'єктам необхідну для використання нормативно-правову базу з хронологічною й тематичною пошуковою системами, створив базу для розвитку юридичної науки й освіти. Як наслідок – Звід законів задав основні параметри навчальної програми юридичних факультетів та розподіл чинного законодавства й наукової юриспруденції на галузі. Це було відображено у загальному університетському статуті 1835 року, згідно якого на юридичних факультетах університетів виділялася кафедра законів про державні повинності та фінанси. Звід законів Російської імперії (томи IV–VIII, де подавалися статuti про повинності та статuti казенного управління) було покладено в основу викладання відповідного навчального курсу. Викладання навчальної дисципліни «закони казенного управління», при вивченні якої студенти Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька опановували фінансово-правову проблематику, також ґрунтувалося на Зводі законів (статут цього навчального закладу містив перелік навчальних предметів з посиланнями на конкретні томи Зводу законів Російської імперії). Відповідно, реалізовувалася концептуальна ідея акту систематизації нормативно-правового матеріалу, закладена у Зводі законів – зручність використання в судочинстві та навчанні.

Третій розділ «Внесок державних і громадських діячів у становлення й розвиток фінансово-правової науки й освіти в університетських центрах Наддніпрянської України (перша половина XIX століття)» присвячений дослідженню фінансово-правової, освітньої та громадської діяльності В.Н. Каразіна, Д.М. Княжевича та А.О. Скальковського.

У підрозділі 3.1. «Внесок В.Н. Каразіна у становлення освітньої системи Російської імперії початку XIX ст. і заснування Харківського університету» проведений аналіз діяльності засновника Харківського університету В.Н. Каразіна. В.Н. Каразін був автором ідей щодо реформування фінансово-правового та економічного життя суспільства, одним із засновників класичної традиції в українській фінансовій науці. Він одним з перших указав на колоніальне становище України в складі Російської імперії, обґрунтовуючи поступову втрату нею фінансово-економічної самодостатності.

Констатується дотичність ідей В.Н. Каразіна до ідей представників економічної

школи фізіократів. Аналіз фінансово-економічних проектів В.Н. Каразіна, котрі стосувалися державного фінансового управління, системи грошового обігу й аграрно-селянських проблем, дозволяє зробити висновок, що В.Н. Каразін, як особа з державницьким мисленням, виступав за ліберальний курс розвитку фінансово-економічної сфери на засадах законності, технічної модернізації, що було нерозривно пов'язано зі зростанням рівня освіченості населення.

У підрозділі 3.2. «Фінансово-правова, освітня та просвітницька діяльність Д.М. Княжевича» досліджується діяльність тодішнього попечителя Одеського навчального округу, одного із засновників Новоросійського університету, державного діяча Д.М. Княжевича.

Д.М. Княжевич мав 35-річний досвід управлінської діяльності в міністерстві фінансів і своїми практичними діями сприяв розвитку фінансово-правової системи Російської імперії першої половини XIX століття, а також дав довгостроковий імпульс розвитку науки й освіти (у тому числі й фінансово-правової) в Одеському навчальному окрузі. На посаді попечителя Д.М. Княжевич активно займався адміністративною, суспільною і просвітницькою діяльністю, а також брав участь у реорганізації Рішельєвського ліцею. Статут Рішельєвського ліцею від 29 травня 1837 року (що вступав у дію з 01 січня 1838 року) наблизив ліцей до вищого навчального закладу (за структурою, навчальними планами та програмами навчальних дисциплін). Під керівництвом Д.М. Княжевича було прийнято рішення про відкриття камерального відділення, перерозподілено навчальні предмети, регламентовано порядок викладання, форми і зміст навчальних курсів.

За часи Д.М. Княжевича у Рішельєвському ліцеї збільшився контингент студентів, поліпшилась матеріальна база, розширилися кількість і обсяг навчальних предметів, покращилась репутація закладу, збільшився авторитет викладачів, почали друкуватися праці викладачів і видаватися «Новоросійський календар», який став енциклопедією про Новоросійський край, його історичні, статистичні та географічні надбання. Саме в цей період функціонування Рішельєвського ліцею формувалися основи для його майбутнього перетворення на Новоросійський університет.

У підрозділі 3.3. «Історико-статистичні дослідження А.О. Скальковського та його внесок у розвиток освіти й науки півдня України» розкривається діяльність історика, археолога та етнографа, економіста, статистика А.О. Скальковського, який зробив значний внесок у розвиток регіональної статистики як сфери, що узагальнювала й систематизувала офіційні результати розвитку фінансового господарства на регіональному та загальнодержавному рівнях.

Фінансово-економічні погляди А.О. Скальковського були регіоноцентричними, ґрунтувалися на теоретико-методологічних підходах класичної політичної економії. З позицій дослідження становлення та розвитку фінансово-правової науки й освіти на території Наддніпрянської України значний інтерес становлять підходи А.О. Скальковського щодо вивчення історії розвитку фінансового господарства регіону, вплив на цей процес різних галузей народного господарства, і в першу чергу, фінансово-економічної сфери, розвиток освіти й науки, а також його особистий внесок у становлення і розвиток регіональної статистики. Напрацювання А.О. Скальковського не втратили цінності й до теперішнього часу, оскільки охоплювали широке проблемне поле досліджень регіональної історії та історичного

краєзнавства, висвітлювали специфіку історії півдня України в декількох вимірах (історія заселення, урбанізації, промисловості, торгівлі, фінансової сфери тощо), а також містили тексти частково втрачених документів.

Четвертий розділ «Розвиток фінансово-правової науки й освіти у вищих навчальних закладах українських губерній у дореформений період» розкривається природа виникнення фінансово-правової науки, що утворилася шляхом інтеграції теоретичного й практичного матеріалу різних наукових сфер, та досліджується розвиток фінансово-правових ідей в університетських центрах Харкова й Києва, а також у Рішельєвському та Ніжинському ліцеях.

У підрозділі 4.1. «Інтегративні аспекти становлення й розвитку фінансово-правової науки й освіти» зазначається, що витоки фінансово-правової науки були структуровані автором за міждисциплінарним принципом на основі ретроспективного аналізу. Поглиблення суспільного поділу праці, поступове витіснення натурального господарства товарним виробництвом, інтенсивний розвиток міжнародної торгівлі, розширення сфери дії та суттєва зміна ролі торговельного капіталу, активний процес становлення централізованих національних держав зумовили генезу економічної школи меркантилізму. Значний внесок у розвиток фінансової науки в XVII – XVIII ст. зробили представники камеральних наук, у площині інтересів яких лежало вчення про різні галузі промисловості (агрономію, гірничу справу, лісництво, торгівлю), елементи політичної економії та державного благоустрою. Новий етап розвитку фінансової теорії і практики в другій половині XVIII ст. пов'язаний з ідеями економічної школи фізіократів. Загалом меркантилісти, камералісти, представники фізіократів не розробили системного та науково обґрунтованого підходу до питань розвитку державних фінансів. У XVIII ст. фінансова наука формує політекономічне підґрунтя, концептуальні основи для розробки фінансових принципів (законів), на основі яких розвивається вчення про державні фінанси. Відповідно, науково-економічний фундамент фінансової науки було закладено в працях представників класичної політичної економії, започаткованої в кінці XVII – на початку XVIII ст. В. Петті в Англії та П. Бугільбером у Франції. Вона проіснувала до другої половини XIX ст. й отримала своє логічне завершення у працях А. Сміта, Д. Рікардо та Дж. С. Мілля (Англія). Ідеї представників класичної школи політичної економії кардинально вплинули на господарське та фінансове життя європейських держав.

Узагальнення практики фінансового господарювання також відбулося в політичних теоріях та в межах поліцейського та державного права. Фінансово-правова наука інтерпретувала дані фінансової статистики та фінансової історії.

Окрім наукової компоненти, значний вплив на розвиток фінансово-правової науки XIX ст. (особливо в першій половині XIX ст.) мали державні діячі: М.М. Сперанський, М.А. Балудянський, М.С. Мордвінов, Ю.А. Гагемейстер, Є.Ф. Канкрін, В.О. Татарінов, М.Х. Бунге, С.Ю. Вітте, які в силу своїх службових обов'язків стали практиками фінансового права й реалізували напрацьовані наукові підходи до фінансово-правової проблематики. Проте осередками розвитку політичної економії, фінансової науки й фінансового права як наук і навчальних дисциплін стали університети.

У підрозділі зроблено висновок, що дослідники фінансово-правової тематики

другої половини ХІХ – початку ХХ ст. розглядали політичну економію, фінансову теорію й фінансове право як взаємопов'язані науки зі значними міждисциплінарними зв'язками. Фінансова наука, як стверджували дослідники, виступала фундаментом, теоретичною основою фінансового права, а та її частина, де вивчалися правові питання, тобто характер і форма взаємовідносин між суб'єктами фінансової діяльності, увійшла до фінансового права. Фінансове право сформувалося як інтегрована дисципліна та галузь права, що містила економічні й правові елементи. Економічний фундамент забезпечувала політична економія й наука про фінанси. Юридична компонента – повноваження державних органів щодо нагромадження, зберігання й використання фінансів – містилася в предметі правничих наук. Диференціація фінансової й фінансово-правової наук, що відбулася в другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст., так і не змогла звільнити предмет науки фінансового права від політичних та економічних проблем. Проблема розмежування фінансового права з політичною економією та наукою про фінанси частково залишається дискусійною й на сучасному етапі.

У підрозділі 4.2. «Еволюція фінансово-правової освіти в Харківському університеті» розкриваються особливості становлення науки про фінанси та фінансового права у Харківському університеті, яке відбувалось в руслі тенденцій розвитку тогочасної європейської науки. На розвиток фінансової і фінансово-правової науки й освіти у Харківському університеті значно вплинули німецькі науковці Л.К. Якоб, Й.М. Ланг, а також Т.Ф. Степанов і М.П. Клобуцький, які своєю діяльністю й науковими пошуками суттєво подіяли на «біографію наукових дисциплін». Й.М. Ланг, Л.К. Якоб і Т.Ф. Степанов були виразниками ідей класичної школи політичної економії і вважали науку про фінанси й фінансове право економічними дисциплінами. М.П. Клобуцький досліджував чинне законодавство й фінансово-правову науку вважав державним правом у його широкому значенні.

На юридичному факультеті Харківського університету в період дії університетських статутів 1804 і 1835 рр. фінансово-правова проблематика викладалася в межах політичної економії, науки про фінанси, законів державного благоустрою і благочиння, законів про державні повинності та фінанси, з поступовим виокремленням науки про фінанси й фінансового права у самостійні сфери. Особливістю університетських навчальних планів була наявність у них «науки про фінанси» з самого початку функціонування юридичного факультету.

У підрозділі 4.3. «Заснування університету Св. Володимира в Києві. Викладання фінансово-правових дисциплін у Київському університеті» розкривається історія фінансово-правової науки й освіти в університетському центрі Києва.

Заснування 1833 року університету в Києві було не лише освітнім, а й політичним дійством, тому для викладання в університеті було призначено найбільш підготовлених російських науковців-викладачів юридичних дисциплін.

Визначені статутом 1833 року Імператорського Університету Св. Володимира навчальні предмети юридичного факультету засвідчували значне зростання обсягу вивчення чинного російського законодавства, перехід від догматичного методу викладання до історичного та відокремлення фінансової науки від політичної економії. Фінансово-правова проблематика входила до складу навчальних дисциплін таких кафедр: законів про державні повинності й фінанси, політичної економії і

статистики, законів державного благоустрою і благочиння. У перші тридцять років функціонування Київського університету почала формуватися регіональна школа фінансово-правової науки, значний внесок у становлення якої зробили випускники цього вищого навчального закладу: В.А. Незабитовський, І.В. Вернадський і М.Х. Бунге. Беззаперечним фундатором і лідером київської школи фінансової та фінансово-правової науки став М.Х. Бунге. Аналіз наукової спадщини І.В. Вернадського та М.Х. Бунге дозволяє зробити висновок, що їхні наукові розвідки стосувалися актуальної фінансової та фінансово-правової проблематики, а розвиток даної наукової сфери відбувався на рівні кращих європейських зразків.

У підрозділі 4.4. «*Організація фінансово-правової освіти в Рішельєвському ліцеї*» розкривається історія фінансово-правової науки й освіти в ліцеї м. Одеси, який (створений 1817 р.) став третім елітарним навчальним закладом «особливого типу» в Російській імперії, де поєднувалося два ступеня системи освіти – гімназійна й університетська.

Протягом першого двадцятиріччя функціонування Рішельєвського ліцею через тогочасну слабку диференціацію фінансово-правових знань наука про фінанси викладалася ліцеїстам у рамках спеціалізації з політичної економії та комерційного права. Оскільки Рішельєвський ліцей вважався вищим навчальним закладом, то професорсько-викладацький склад комплектувався відповідно до університетських вимог, а посади професорів по кафедрі правознавства та політичної економії посідали П.Н. Протопопов, І.Ф. Гриневиц, П.В. Архангельський і П.О. Симонович. З 1837 року починається новий етап функціонування ліцею, оскільки відповідно до нового статуту за структурою, навчальними планами, програмами та системою викладання Рішельєвський ліцей наближався до університету. На цьому етапі фінансово-правова наука містила елементи політичної економії, камералістики та фінансового законодавства й викладалася в Рішельєвському ліцеї на юридичному (з 1837 р.) та камеральному (з 1842 р.) відділеннях. Викладання теоретичних основ фінансово-правової науки здійснювалося за підручником політичної економії К.Г. Рау, а фінансові закони та закони державного благоустрою, благочиння і казенного управління подавалися догматично за Зводом законів Російської імперії.

У 50-60-х рр. XIX ст. в інтелектуальному середовищі м. Одеси актуалізується ідея перетворення Рішельєвського ліцею на університет, яка практично реалізовувалася більше десяти років. 10 червня 1862 року Олександр II видав указ про заснування Імператорського Новоросійського університету в Одесі, котрий було урочисто відкрито 1 (13) травня 1865 року на загальних підставах Університетського статуту 1863 року як заклад з трьома факультетами: юридичним, історико-філологічним та фізико-математичним. Новоросійський університет став третім університетом на території Наддніпрянської України.

У підрозділі 4.5. «*Організація фінансово-правової науки й освіти в Ніжинському юридичному ліцеї князя Безбородька*» розкриваються особливості розвитку фінансово-правової науки й освіти в ліцеї м. Ніжина.

За часи функціонування юридичного ліцею князя Безбородька весь професорсько-викладацький склад кафедри законів казенного управління, де викладалася фінансово-правова наука, складався з випускників юридичного факультету Київського університету. На початок вивчення фінансової науки

професорське звання по кафедрі мав лише П.Н. Даневський, котрому було доручено викладання протягом одного семестру на вакантній кафедрі. Разом з тим усі викладачі кафедри мали науковий ступінь кандидатів законодавства. Четверо з викладачів кафедри – М.Х. Бунге, В.А. Незабитовський, О.Ф. Янишевський та І.І. Патлаєвський – саме в цьому навчальному закладі здобули перший досвід викладацької діяльності. У майбутньому всі професори кафедри, окрім О.Ф. Янишевського, зробили кар'єру на перспективних службових поприщах. За період функціонування юридичного ліцею фінанси як навчальна дисципліна виокремилася із законів казенного управління в самостійну науку про фінанси. За навчальними програмами та екзаменаційними питаннями з цієї навчальної дисципліни простежуються зміни у змісті курсу та поглиблення фінансово-правової компоненти.

П'ятий розділ «Організаційно-правові й науково-методичні засади розвитку фінансово-правової науки й освіти (60-ті рр. ХІХ ст. – початок ХХ ст.)» присвячений вивченню особливостей інституціоналізації фінансово-правової науки та відповідних освітніх змін у добу «великих реформ» та пореформений період.

У підрозділі 5.1. «Розвиток університетської фінансово-правової науки та освіти в другій половині ХІХ ст.» розкриваються організаційні умови та події, які супроводжували період інституціоналізації науки фінансового права та особливості й закономірності розширення предмету дослідження фінансово-правової науки й відповідної навчальної дисципліни – уточнюються основні поняття, поглиблюється, розширюється зміст курсу та обґрунтовуються нові терміни.

Реформи 60-х – початку 80-х рр. ХІХ ст. сприяли значним перетворенням суспільного й державного ладу Російської імперії в цілому й суттєвій модернізації фінансової сфери й наукових досліджень з фінансово-правової проблематики. Якісні перетворення, що відбулися в імперії в результаті «великих реформ», суттєво вплинули на розвиток фінансового права, оскільки: змінився фінансово-правовий статус особи (селяни отримали майнові права й могли оскаржити рішення в результаті порушення їх прав і свобод); з урізноманітненням форм власності та господарювання, збільшенням кількості грошей в обігу та диференціації доходів розширилося поле фінансово-правових відносин; скоротилися компетенції поліції внаслідок передачі господарських, фінансових, освітніх та інших справ у ведення земських уїзних та губернських органів.

Новий університетський статут 1863 року з позицій розвитку фінансово-правової науки документально засвідчив виокремлення фінансового права і, як наслідок, підтвердив початок інституціоналізації цієї наукової сфери. Освітні зміни були зумовлені інтенсивним розвитком фінансового господарства в ринкових умовах, а також формуванням системи управління державними фінансами, що потребувало опрацювання нормативно оформленого фінансового законодавства як самостійної галузі права. Саме відповідно до цього документу в навчальних програмах університетів Російської імперії з'являється кафедра фінансового права й відповідна навчальна дисципліна. Термін «закон» у назві кафедр у статуті 1835 року був замінений терміном «право», що представляло нову класифікацію галузей права відповідно до тогочасного рівня розвитку наукової юриспруденції. Загалом, статут 1863 року фіксував перехід від догматичного вивчення Зводу законів до

теоретичного опрацювання фінансових і фінансово-правових явищ і процесів.

З другої половини 70-х рр. XIX ст. розпочалася діяльність з розробки проекту нового статуту. Як наслідок – статут 1884 року відображав наступність розвитку університетського законодавства Російської імперії протягом XIX ст. Загальні положення статуту закріпили принципи ієрархічності в системі управління університетами, відповідаючи ситуації, що склалася в імперії. Новий статут зберіг кафедру фінансового права. Розвиток товарно-грошових відносин зумовив виникнення кафедри торговельного права і судочинства. Статут не визначав структурні елементи навчальних дисциплін, а вніс кардинальні зміни в систему викладання предметів, посиливши утилітарність підготовки кваліфікованих чиновників. Стрімкий розвиток фінансової та фінансово-правової науки й освіти сприяв зростанню видання підручників з фінансового права, де відображалися авторські підходи до змісту предмету фінансового права та його структури.

У другій половині XIX – на початку XX ст. фінансове право, виокремившись як самостійна навчальна дисципліна та самостійна галузь права, стрімко розвивалось та проходило процес розмежування із суміжними адміністративно-правовими та економічними науками. Фінансове право узагальнювало чинне фінансове законодавство, котре випереджало розвиток фінансового права як наукової сфери й навчальної дисципліни. Саме тому можна стверджувати, що на початок XX століття були закладені фундаментальні основи фінансової науки та науки фінансового права. А наукова та навчальна діяльність професури Наддніпрянської України (М.Х. Бунге, І.І. Патлаєвського, Г.Д. Сидоренка, М.М. Алексеєнка, С.І. Іловайського та багатьох інших) стала в останні десятиліття XIX – на початку XX століття вагомим внеском у розвиток науки фінансового права як самостійної наукової сфери.

У дослідженні зроблено висновок, що теорія фінансів інтегрувала в собі тисячолітню фінансову практику, елементи камералістики, теоретичні розробки багатьох економічних шкіл (меркантилістів, камералістів, фізіократів, класичної школи політекономії, марксизму, історичної школи), основи політичних теорій; фінансово-правова наука доповнила вищезначений перелік також поліцейським та державним правом. Допоміжними джерелами, що використовувала, аналізувала та інтерпретувала фінансово-правова наука, були фінансова статистика й фінансова історія. Наслідком такої інтеграції стало виникнення якісно нових цілісностей: фінансів як науки і фінансового права, які не є сукупністю об'єднаних елементів різних наук. Інтеграція знань відбулася через злиття теоретичного й практичного матеріалу різних наукових сфер. Крім того, важливим висновком дослідження є те, що в другій половині XIX – на початку XX ст. відбулося розширення предмету дослідження фінансово-правової науки, уточнення основних понять, поглиблення та розширення змісту й обґрунтування нових термінів. У працях дослідників указаної проблематики домінував погляд, що структура цієї науки й навчальної дисципліни містить вчення про державні доходи, державні витрати і фінансову діяльність держави. Базовою категорією у працях видатних представників фінансово-правової проблематики дожовтневого періоду є державне господарство. Особливості державного господарства як суб'єкта господарювання, наявність специфічних задач господарювання і способів його ведення дозволяли розглядати державне господарство як особливий об'єкт державного управління, а державну фінансово-

правову діяльність – як особливий об’єкт правового регулювання. Фінансове управління виділялося як базова частина фінансового господарювання держави та як компонента фінансово-правової науки й освіти.

У підрозділі 5.2. «Діяльність державних діячів Російської імперії у сфері фінансового управління та вплив на цей процес представників університетських центрів Наддніпрянської України» висвітлюються особливості інституціоналізації науки фінансового права на тлі реформування бюджетної політики імперії, докорінного покращення платіжного балансу, установлення міцного курсу грошової одиниці, оптимізації системи оподаткування.

Протягом 1863–1866 рр. були проведені фінансові перетворення, метою яких стала систематизація та централізація державного господарства. Упорядкування державної політики імперії В.О. Татариним та М.Х. Рейтерном дало свої результати на початку 70-х років XIX століття, коли звичайна частина бюджету стала бездефіцитною. Утім, усі теоретико-практичні досягнення реформаторів були фактично зведені нанівець через розв’язану Російською імперією війну з Туреччиною 1876–1878 років, що привело до неконтрольованого росту військових бюджетів, колосальних витрат бюджетних коштів, величезного фінансового та майнового напруження народних мас, закріплення за імперією іміджу європейського жандарма.

Станом на початок 1881 року фінансова система Російської імперії перебувала в критичному стані. Міністерство фінансів потребувало керівника з науковим підходом, практичним досвідом і знаннями міжнародної практики організації фінансової справи. Такою особою став М.Х. Бунге, фундатор Київської школи фінансової та фінансово-правової науки. Програма фінансових перетворень М.Х. Бунге була комплексною, ставила за мету стимулювання розвитку промисловості задля підвищення рівня життя населення, що досягалося через взаємодію грошово-кредитного й податково-бюджетного регулювання.

С.Ю. Вітте продовжив політику фінансової стабілізації, започатковану його попередниками. Саме на його долю випала необхідність проведення грошової реформи у фінансовому господарстві імперії. Аналіз підготовки й проведення грошової реформи С.Ю. Вітте засвідчує, що: по-перше, були враховані провідні світові тенденції (перехід до системи «золотого стандарту» більшості країн світу); по-друге, до її розробки й обґрунтування були залучені провідні вчені й практики Російської імперії, у тому числі з університетів Наддніпрянської України; по-третє, грошова реформа пройшла процедуру широкого громадського обговорення; по-четверте, з урахуванням тогочасних соціально-економічних процесів було вибрано сприятливий період для її проведення.

Таким чином, теоретичні напрацювання М.Х. Рейтерна, М.Х. Бунге і С.Ю. Вітте та практика фінансового управління країною стали предметом фінансово-економічного та фінансово-правового аналізу науковців університетів Російської імперії та їхніх нащадків.

У підрозділі 5.3. «Фінансово-правова наука й освіта в Новоросійському університеті» розкриваються особливості розвитку науки й освіти фінансового права в університетському центрі Одеси у пореформений період.

У другій половині XIX – на початку XX ст. фінансово-правова наука і освіта в

Новоросійському університеті інтенсивно розвивалася. Фундаторами Новоросійської (Одеської) школи фінансового права стали І.І. Патлаєвський та С.І. Іловайський. Науковий доробок І.І. Патлаєвського становлять праці, присвячені проблемам історії, теорії та практики регулювання грошового обігу, податкової системи, фінансів і фінансового права. Змістовно курс фінансового права, який читав Патлаєвський студентам юридичного факультету, презентує його підручник з цієї дисципліни, який став першим підручником з фінансово-правової науки Наддніпрянської України. Наукові розвідки професора С.І. Іловайського з фінансово-правової проблематики становлять праці, присвячені проблемам податкової системи і фінансового права. Вчений був одним із перших розробників юридичного аспекту предмету науки фінансового права, розмежував предмет фінансів і фінансового права як окремих самостійних наук, визначив основні концептуальні підходи до сутності, змісту й призначення фінансового права. Професори І.І. Патлаєвський та С.І. Іловайський і їхні колеги й наступники – В.М. Твердохлебов, Г.І. Тіктін, Л.В. Федорович, П.П. Цитович та ін. заклали основи розвитку одного з регіональних центрів розвитку фінансово-правової науки Наддніпрянської України.

У підрозділі 5.4. «Викладання фінансового права у Харківському університеті та наукові дослідження викладачів університету з фінансово-правової проблематики» висвітлюється історія розвитку науки й освіти фінансового права в Харківському університеті.

В останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. фінансово-правова наука й освіта продовжили розвиватися в Харківському університеті. Засновником Харківської фінансово-правової школи можна вважати М.М. Алексеєнка. З початком його викладацької діяльності відбувається структурування програми навчальної дисципліни, посилюється практична спрямованість курсу, урізноманітнюються форми викладання, суттєво розширюється змістова частина курсу фінансового права. Його учень П.П. Мігулін став гідним продовжувачем освітньої й наукової діяльності свого вчителя. У центрі його наукових інтересів було аграрне питання та історія політики Російської імперії в області фінансів. Основна праця вченого присвячена історії російського державного кредиту з 1769 по 1899 роки, перші два томи якої П.П. Мігулін захистив в якості магістерської та докторської дисертації. Досліджував фінансово-правову проблематику Л.М. Яснопольський, який опублікував праці, присвячені статистичним дослідженням, державному бюджету, діяльності банківського сектору та фінансової інфраструктури Російської імперії. Внесок у розвиток фінансової та фінансово-правової науки здійснив статистик, економіст, державний діяч О.М. Анциферов. Характеризуючи Харківську школу фінансового права, необхідно відзначити випускників Харківського університету, які успішно досліджували фінансову та фінансово-правову проблематику – І.Г. Кауфмана та М.І. Туган-Барановського.

У підрозділі 5.5. «Викладання фінансового права в університеті Св. Володимира та наукові дослідження викладачів університету з фінансово-правової проблематики» розкриваються особливості розвитку науки й освіти фінансового права в імператорському університеті Св. Володимира.

До початку 80-х рр. ХІХ ст. Київська фінансово-правова школа продовжувала розвиватися під керівництвом М.Х. Бунге та за безпосередньої участі його учнів.

Майже всі представники цієї школи були випускниками Київського університету, їхні наукові дослідження з бюджетної, податкової та грошово-кредитної проблематики мали практичний вплив на фінансово-правову практику управління в Російській імперії. З 60-х рр. XIX і до 1914 року фінансове право в Київському університеті викладали Г.Д. Сидоренко, М.П. Яснопольський, П.Л. Кованько. Г.Д. Сидоренко належав до прихильників державного господарства податкового типу, які розглядали податки не лише з позицій фіскальної функції, а як засіб покращення економічного добробуту. М.П. Яснопольський використовував міждисциплінарний підхід при аналізі фінансових, фінансово-правових, освітніх проблем, позитивно ставився до державного втручання в економіку. Його ґрунтовні фінансово-статистичні дослідження розподілу державних доходів і витрат дозволяють вважати його засновником першої в світі школи територіальної фінансової економетрії. П.Л. Кованько займався фінансовим аналізом реформи 1861 року та дослідженнями державного та місцевих бюджетів. Фінансово-правова проблематика була представлена також у дослідженнях викладачів О.Д. Білімовича, А.Я. Антоновича, Д.І. Піхна, К.Г. Воблого, Н.М. Цитовича. М.І. Мітіліно, а також учнів цієї школи – у працях І.І. Патлаєвського (Новоросійський університет), І.Т. Тарасова (Ярославський лицей), М.В. Бернацького, В.Я. Железна, Є.Є. Слуцького.

У висновках сформульовано теоретичні положення, узагальнення та результати дисертаційного дослідження:

1. Аналіз історіографії дозволяє констатувати відсутність комплексних досліджень з історії університетської фінансово-правової науки й освіти на теренах Наддніпрянської України у XIX – на початку XX ст.

2. Комплекс опублікованих і неопублікованих джерельних матеріалів є репрезентативним та систематизованим у такі групи: 1) архівні документи та матеріали; 2) опубліковані законодавчі матеріали, що стосувалися фінансово-правової та освітньої сфер; 3) наукові праці; 4) довідкові матеріали (статистичні, енциклопедичні, біографічні, бібліографічні та огляди викладання); 5) періодичні видання; 6) епістолярна спадщина. Таке широке охоплення джерельної бази за значний проміжок часу дозволило посилити розуміння історичної епохи та процесу розвитку фінансово-правової науки й освіти.

3. У дореформений період становлення фінансової та фінансово-правової науки й освіти відбувалося у процесі розвитку державного господарства Російської імперії, що суттєво змінювалося у процесі розвитку ринкових відносин та відповідних змін фінансових інститутів та фінансового управління. Фінансово-правові ідеї та заходи тогочасних міністрів фінансів суттєво вплинули на процеси фінансового управління та розвиток університетської фінансово-економічної та фінансово-правової науки й освіти. У першій третині XIX століття теоретичні ідеї та практична діяльність державних діячів М.М. Сперанського та М.А. Балудянського відіграли важливу роль в історії розвитку фінансового управління імперії та українських губерній. Завдяки їхнім розробкам був регламентований процес щорічного затвердження бюджету та надано йому статус державного закону, започаткована презентація публічних та цивілізованих норм управління державними фінансами того часу, задекларований жорсткий контроль над запланованими витратами і доходами відомств, проголошена

єдина бюджетна класифікація доходів і витрат для бюджетів всіх рівнів, започаткований аналіз бюджетної політики держави не на основі припущень, а на основі достовірних цифр. Характерною рисою управління фінансовою діяльністю стало надання фінансово-економічним рішенням правової форми.

Узагальнення матеріалів про напрями діяльності сформованого на європейських цінностях вихідця з українських земель професора М.А. Балудянського свідчить про його значний внесок у розвиток фінансової науки і практики Російської імперії та російського фінансового законодавства, а також у процес становлення фінансового права як науки та навчальної дисципліни. М.А. Балудянський розробив навчальні курси з економічної та фінансово-правової проблематики, рекомендації щодо державного фінансового управління з урахуванням правових аспектів чинного російського законодавства, мав певну вагу як науковець і державний діяч в суспільному житті Російської імперії та на міжнародному рівні. Теоретичні ідеї та концепції, розроблені М.А. Балудянським, отримали практичне застосування в процесі державних перетворень першої половини XIX ст. в Російській імперії. Плеяда науковців-юристів, підготовлених за програмою М.А. Балудянського, очолила правознавчі кафедри Харківського і новоствореного Київського університетів. А підготовка під керівництвом М.М. Сперанського та М.А. Балудянського Повного зібрання законів і Зводу законів Російської імперії сприяла розвитку вітчизняного правознавства та виокремленню різних напрямів правознавчої науки, у тому числі й фінансово-правової. Ці новітні тенденції в розвитку університетської юридичної освіти й науки, що намітилися на початку 30-х рр. XIX ст., проявилися в університетському статуті 1835 року. Звід законів виступив комплексним, системоутворювальним актом, який ліквідував основні недоліки загальнодержавного законодавчого масиву, заклав основи юридичної техніки, сприяв подальшому розвитку законодавства, виступив засобом забезпечення законності в державі, надав усім суб'єктам необхідну для використання нормативно-правову базу з хронологічною й тематичною пошуковою системами, створив потужну базу для розвитку юридичної науки й освіти.

4. У становлення та розвиток фінансово-правової науки та освіти в університетських центрах України першої половини XIX століття значний внесок зробили державні та громадські діячі: В.Н. Каразін, Д.М. Княжевич та А.О. Скальковський. Ідеї цих особистостей щодо реформування фінансово-правової та економічної сфер життєдіяльності держави були різноплановими. В.Н. Каразін як особа з державницьким мисленням виступав за ліберальний курс розвитку фінансово-економічної сфери на засадах законності, технічної модернізації, що було нерозривно пов'язано зі зростанням рівня освіченості населення. Д.М. Княжевич був державним діячем, котрий практичними діями сприяв розвитку фінансово-правової системи Російської імперії першої половини XIX ст. Фінансово-економічні погляди А.О. Скальковського були регіоноцентричними, ґрунтувалися на теоретико-методологічних підходах класичної політичної економії та присвячувалися аналізу індустріальної економіки. Вони стосувалися дослідження сфери виробництва, передбачали використання казуального аналізу та системного підходу до економічних явищ і процесів, ураховували визнання пріоритетності сфери виробництва у створенні господарського добробуту, базувалися на доведенні

ефективності економічної політики вільної торгівлі. Беззаперечним є внесок В.Н. Каразіна, Д.М. Княжевича та А.О. Скальковського у становлення освітньої системи Російської імперії першої половини XIX ст., що сприяло заснуванню Харківського та Новоросійського університетів, і вплив цих діячів на становлення та розвиток регіональної історичної науки, статистики та в цілому на розвиток фінансово-правової освіти і науки України.

5. Дослідження закономірностей становлення фінансово-правової науки дало можливість визначити інтегративний характер цієї наукової сфери. По-перше, теорія фінансів об'єднала в собі тисячолітню фінансову практику, елементи камералістики, теоретичні розробки різноманітних економічних шкіл, основи політичних теорій. По-друге, фінансово-правова наука доповнила вищезазначений перелік також поліцейським та державним правом. По-третє, допоміжними джерелами, котрі використовувала, аналізувала та інтерпретувала фінансова й фінансово-правова наука, були фінансова статистика і фінансова історія. Наслідком такої інтеграції стало виникнення якісно нових цілісностей: науки про фінанси і фінансового права, які забезпечують вищу ефективність функціонування усєї цілісності; інтеграція знань відбулася через злиття теоретичного і практичного матеріалу різних наукових сфер. Особливості такого органічного об'єднання визначилися інтегрувальними факторами, як от: ускладнення об'єктів дослідження, застосування нових ефективних методів аналізу, загальні ідеї, поняття, комплексні проблеми, категорії й теорії. Процесуально таке об'єднання розуміється як внутрішній і міждисциплінарний синтез, що призвів до узагальнення й утворення стикових комплексних дисциплін і теорій, котрі спричинили уніфікацію понять та універсалізацію методів. Таким чином, виокремлення фінансів і фінансового права як самостійних наукових сфер розглядається як міжпредметна інтеграція всередині суспільствознавчих наук.

6. Кардинальні нововведення в державному управлінні та законодавчій базі в Російській імперії в XIX ст. актуалізували необхідність якісної підготовки майбутніх чиновників. Підготовка фахівців для різноманітних сфер державного управління здійснювалася в основному через вивчення юридичних наук в університетах та ліцеях юридичного профілю. У дореформений період на території Наддніпрянської України юридичну освіту можна було здобути в Харківському університеті та в університеті Св. Володимира міста Києва, а також в Рішельєвському ліцеї міста Одеси та в юридичному ліцеї князя Безбородька міста Ніжина. Становлення в цих навчальних закладах фінансово-правової науки й освіти відбувалось у тісній взаємодії з провідними тенденціями розвитку тогочасної європейської науки. Значний вплив на цей процес на початку XIX ст. відіграли представники німецької школи — Й. Ланг і Л.К. Якоб, які викладали в Харкові значну кількість дисциплін фінансово-економічного та фінансово-правового напрямку. Значний внесок у становлення та розвиток фінансово-правової науки зробили викладачі університетів та ліцеїв Наддніпрянської України – Т.Ф. Степанов та М.П. Клобуцький (Харківський університет), В.А. Незабитовський, І.В. Вернадський і М.Х. Бунге (університет Святого Володимира), П.Н. Протопопов, І.Ф. Гриневич, П.В. Архангельський, П.О. Симонович (Рішельєвський ліцей), А.А. Глушановський, П.Н. Даневський, О.Ф. Янишевський, Л.І. Жданович, І.І. Патлаєвський,

М.П. Яснопольський (ліцей князя Безбородька). До прийняття університетського статуту 1863 року фінансово-правова проблематика як науковий напрямок та навчальна дисципліна юридичних факультетів та відділень переживала стадію становлення й розвитку, а тому викладалася в межах політичної економії, науки про фінанси, законів державного благоустрою і благочиння, законів про державні повинності та фінанси з поступовим виокремленням науки про фінанси і фінансового права у самостійні сфери наукового пошуку. Визначені статутом навчальні предмети юридичного факультету засвідчували значне зростання обсягу вивчення чинного російського законодавства, перехід від догматичного методу викладання до історичного та відокремлення фінансової науки від політичної економії. Фінансово-правова проблематика входила до змісту предметів кафедр законів про державні повинності й фінанси, політичної економії і статистики, законів державного благоустрою і благочиння. Аналіз наукової спадщини викладачів фінансово-правових дисциплін університетських центрів Наддніпрянщини дозволяє зробити висновок, що наукові розвідки здійснювалися з актуальної фінансово-правової проблематики, а розвиток наукової сфери відбувався на рівні кращих європейських зразків.

7. Реформи 60-х – початку 80-х XIX ст. в Російській імперії зумовили необхідність розширення нормативно-правової бази регулювання державної фінансової системи й ускладнення форм фінансової діяльності держави. У системі державного законодавства виокремлюється фінансове законодавство, що зумовило необхідність його теоретичного опрацювання, узагальнення, а також підвищення вимог до осіб, які здійснювали управлінську діяльність фінансовою сферою на різних рівнях, особливо на рівні державному. Як наслідок – університетський статут 1863 року документально засвідчив виокремлення фінансового права і підтвердив початок інституціоналізації цієї наукової сфери. Освітні зміни були зумовлені інтенсивним розвитком фінансового господарства в ринкових умовах господарювання, а також формуванням системи управління державними фінансами, що потребувало опрацювання нормативно оформленого фінансового законодавства як самостійної галузі права. Принципова відмінність нового статуту полягала в тому, що програма юридичних факультетів університетів вже не базувалася на Зводі законів Російської імперії. У назві кафедр в новому статуті з'явилося поняття «право», що представляло нову класифікацію галузей права відповідно до тогочасного рівня розвитку наукової юриспруденції. Піднесення фінансово-економічної сфери стимулювало розвиток фінансового законодавства, що випереджало розвиток фінансового права як правової галузі. З іншого боку, фінансове право, котре за статутом поділялося на теорію фінансів і російське фінансове право, у теоретичній частині, де висвітлювалися проблеми розвитку фінансово-правової науки, викладалося на рівні досягнень світової фінансової думки, оскільки містило аналіз наукових розвідок відомих зарубіжних фінансистів. Поява самостійної кафедри фінансового права стала важливим етапом розвитку фінансово-правової науки, а викладання дисципліни вимагало кадрового та науково-методичного забезпечення цього курсу.

8. Важливим результатом генези фінансово-правової науки стало визнання широкого трактування предмету фінансового права, відокремлення предмету науки

фінансового права від політичної економії, певне розмежування економічного та юридичного підходів до вивчення фінансових явищ. Як наслідок – однією з базових категорій фінансово-правової науки було визнане поняття «державне (публічне) господарство» або «фінансове господарство», що в багатьох дослідженнях використовувалися як тотожні. У процесі розвитку фінансового господарства, законодавчої бази та вдосконалення структури фінансового управління фінансово-правова наука й освіта набули подальшого розвитку. У працях дослідників зазначеної проблематики структура цієї науки і навчальної дисципліни містила вчення про державні доходи, державні витрати і фінансову діяльність держави. Базовою категорією утвердилося державне господарство, а фінансове управління виділялося як базова частина фінансового господарювання держави та як частина фінансово-правової науки й освіти.

9. У другій половині XIX – на початку XX ст. фінансове право, виокремившись як самостійна навчальна дисципліна та самостійна галузь права, стрімко розвивалося й проходило процес розмежування із суміжними адміністративно-правовими та економічними науками. У фінансовому праві як навчальній дисципліні зберігався значний обсяг інформації економічного змісту, не існувало чіткого розмежування між фінансовим правом і наукою про фінанси, що свідчить про існування протягом значного періоду ототожнення цих понять і тривалої дискусії щодо предмету фінансового права й структури науки. Фінансове право узагальнювало чинне фінансове законодавство. Предметом наукового аналізу університетських викладачів фінансового права стали теоретичні напрацювання та практика фінансового управління на державному рівні тодішніх міністрів фінансів Російської імперії. Також у фінансово-правовій літературі кінця XIX – початку XX ст. розглядалися актуальні фінансові проблеми, у тому числі й питання посилення регульованої фінансової політики держави через урядову політику протекціонізму.

Таким чином, на початок XX століття були закладені фундаментальні основи науки фінансового права. А наукова та навчальна діяльність професорів Наддніпрянської України (М.Х. Бунге, І.І. Патлаєвського, Г.Д. Сидоренка, М.М. Алексеєнка, С.І. Іловайського та багатьох інших) стали в останні десятиліття XIX – на початку XX століття вагомим внеском у розвиток фінансово-правової науки як самостійної сфери.

10. Важливим фактором, що сприяв інституціоналізації фінансово-правової науки, була необхідність наукового осмислення прикладних завдань фінансового управління та господарювання в нових умовах, а також підготовка фахівців не лише для сфери державного господарства (де ключовою є роль державних фінансів, а підходи до управління фінансами є несистематизованими), а й для сфери публічних фінансів (де ключова роль належить підприємствам і ринкам, а взаємодія відбувається з урахуванням інтересів управлінського персоналу, що ґрунтується на праві власності). У цих умовах на перший план виходили питання якості кадрового складу викладачів, їх здатність проводити наукові пошуки та організувати навчальний процес. Стрімкий розвиток фінансової та фінансово-правової науки й освіти засвідчив формування наукових шкіл в університетських центрах Наддніпрянської України та, як наслідок, зростання кількості наукових видань і підручників викладачів фінансового права, де аналізувалися проблеми фінансово-

правової науки й відображалися авторські підходи до змісту предмету фінансового права та його структури.

Фундаторами Новоросійської (Одеської) школи фінансового права беззаперечно були І.І. Патлаєвський та С.І. Іловайський, автори двох унікальних підручників з фінансового права, а також актуальних за тематикою наукових досліджень (грошовий обіг, система оподаткування, фінанси і фінансове право) з чітко визначеним теоретико-прикладним характером, які сприяли розв'язанню назрілих завдань фінансово-правової теорії і практики, розвитку власного понятійно-категорійного апарату й методологічного інструментарію. Їхня наукова спадщина та освітня діяльність сприяли інституціоналізації фінансового права та фінансової науки, як самостійних сфер наукового пошуку.

У Харківському університеті активний розвиток фінансово-правової науки й освіти пов'язаний, в першу чергу, з двома особами: беззаперечним фундатором регіональної школи фінансового права Харківського університету М.М. Алексеєнком та його учнем П.П. Мігуліним. Засновники та представники школи значну увагу приділяли історії та критичному аналізу фінансового законодавства, розробляли заходи щодо його вдосконалення. Фінансово-правова проблематика була предметом дослідження викладачів кафедри політичної економії та статистики Харківського університету (Л.М. Яснопольського, О.М. Анциферова та ін.), а також учнів цієї школи (І.Г. Кауфмана, М.І. Туган-Барановського та ін.).

Київський університет у пореформений період вже мав беззаперечного лідера регіональної школи фінансової та фінансово-правової науки – М.Х. Бунге, значний період викладацької та управлінської діяльності якого припадає на другу половину XIX століття. Представники цієї школи – М.Х. Бунге, А.Я. Антонович, Д.І. Піхно – займали високі державні посади у сфері фінансового управління. Учні М.Х. Бунге – І.І. Патлаєвський та І.Т. Тарасов – стали засновниками Новоросійської та Ярославської регіональних фінансово-правових шкіл. Представники Київської регіональної фінансово-правової школи не зазнали суттєвого впливу соціалістичних ідей, а більшість з них перебувала на перехідних позиціях від історичної школи до інституціоналізму. В результаті фінансово-правова освіта в університетах Наддніпрянщини в останній третині XIX – на початку XX ст. стрімко розвивалася – фінансове право виділилося в самостійну навчальну дисципліну, визначилася структура курсу, місце в системі наук, оформилися методи дослідження та сформувався категорійний апарат. Фінансово-правова освіта зберігала економіко-правову міждисциплінарність, але це було не проявом несформованості фінансово-правової науки й освіти, а показником інтегративності і динамічності цієї сфери.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Монографія

1. Пасічник Н.О. Фінансова і фінансово-правова наука і освіта в Наддніпрянській Україні в ХІХ – на початку ХХ століття [монографія]. Кропивницький: Видавництво «Код», 2018. 434 с.

Рецензія:

Литвинко Алла. Пасічник Н.О. Фінансова і фінансово-правова наука і освіта в Наддніпрянській Україні в ХІХ – на початку ХХ століття: Монографія. Кропивницький: Видавництво «Код», 2018. 434 с. / Алла Литвинко. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. Вип. 1. Ч. 1. С. 150–151.

Статті у фахових наукових виданнях

1. Пасічник Н.О. Інтегративні аспекти розвитку економічної думки в Російській імперії у ХІХ ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 1. Ч. 3. С. 99–105.

2. Пасічник Н.О. Витоки становлення фінансової науки в Наддніпрянській Україні в ХІХ – на початку ХХ ст. *Наукові записки*. Серія: *Історичні науки*. – Випуск 18. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. С. 120–129.

3. Пасічник Н., Ріжняк Р. Еволюція оцінки колекційної вартості монет (друга половина ХІХ – кінець ХХ ст.). *Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей*. Вип. 33. Переяслав-Хмельницький, 2013. С. 175–180.

4. Пасічник Н.О. Вплив камералістики на становлення фінансової та фінансово-правової науки в українських університетах в ХІХ столітті. *Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць* / Ред. кол.: В.А. Смолій, О.І. Гуржій, А.Г. Морозов та ін. Черкаси, 2014. Вип. 7. С. 107–110.

5. Пасічник Н.О. Подушне оподаткування селян в фінансовій думці Російської імперії ХІХ століття. *Український селянин: Зб. Наук. праць* / За ред. А.Г. Морозова. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2014. Вип. 14. С. 28–30.

6. Пасічник Н. Фінансова і правова освіта в Харківському університеті в дослідженнях сучасників. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. Випуск 44. К., 2014. С.101–107.

7. Пасічник Н.О. Актові промови викладачів фінансово-економічних дисциплін Харківського університету як форма науково-просвітницької діяльності. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія 6. Історичні науки: збірник наукових праць. Випуск 13. К., 2015. С. 210–213.

8. Пасічник Н.О. Професор І.І. Патлаєвський: нариси біографії та наукового доробку. *Історія науки і біографістика*. 2016. № 1 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2016-1/13.pdf>

9. Пасічник Н.О. Розвиток фінансово-правових ідей у працях С.І. Іловайського. *Карпатський край. Наукові студії з історії, культури, туризму*. Івано-Франківськ, 2016. Вип. 1 (8). С. 73–79.

10. Пасічник Н.О. Взаємозв'язок політичної економії, фінансової науки і фінансового права у дожовтневих фінансово-правових наукових дослідженнях. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. Кропивницький, 2018. Випуск 23. С. 208–216.

11. Пасічник Н.О. Вклад М.А. Балудянського у розвиток фінансово-правової науки і практики управління державним господарством. *Переяславський літопис: Збірник наукових статей*. Переяслав-Хмельницький, 2018. Вип. 13. С. 186–194.

Публікації у наукових виданнях іноземних держав та у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз

1. Пасічник Н.О. До питання становлення фінансової науки в університетах українських губерній Російської імперії в ХІХ – на початку ХХ століття. *Nova Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne*. Krakow-Przemyśl, 2013. С. 29–35.

2. Пасічник Н.О. Вплив представників німецької школи фінансів на становлення фінансової науки й освіти в Харківському університеті в першій чверті ХІХ століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. Вип. 41. С. 281–285.

3. Пасічник Н. Становлення і розвиток фінансово-правової освіти в Харківському університеті (1805–1863 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 2. Ч. 3. С. 149–153.

4. Пасічник Н.О. Викладання науки про фінанси в Ніжинському юридичному ліцеї князя Безбородька. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. Вип. 1. Ч. 2. С.106–116.

5. Пасічник Н.О. Розвиток фінансово-правової науки у Новоросійському університеті (1865–1907 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2016. Вип. 46. С.106–109.

6. Пасічник Н. Вплив науково-практичної діяльності Є.Ф. Канкріна на розвиток фінансово-правової думки. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. Випуск 54. К., 2018. С. 88–98.

7. Пасічник Н. Теоретичні ідеї та практична діяльність державних діячів Російської імперії початку ХІХ століття у сфері фінансового управління. *Східноєвропейський історичний вісник / [головний редактор В. Ільницький]*. Дрогобич: Посвіт, 2018. Вип. 6. С. 22–33.

8. Пасічник Н.О. Вклад М.М. Сперанського у розвиток фінансово-правової науки. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. Вип. 1. Ч. 2. С. 144–150.

9. Пасічник Н.О. Діяльність державних діячів Російської імперії у сфері фінансового управління в епоху «великих реформ». *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2018. Вип. 50. С. 436–445.

10. Пасічник Н.О. Структура фінансово-правової науки періоду інституціоналізації фінансового права як самостійної наукової сфери. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2018. Вип. 51. С. 377–385.

11. Пасічник Н.О. Грошова реформа Вітте у науковій спадщині представників університетських центрів Наддніпрянської України (кінець XIX - початок XX ст.). *Forum Numizmatyczne: studia i materialy (pod redakcia naukowa Krzystofa Filipowa)*. Bialistok, 2018. № 2. С. 60–70.

Публікації, які додатково відображають результати дослідження

1. Бардюжа Н.А., Дратвер Б.Л., Олейник И.В. История экономической мысли Украины: Методические рекомендации по изучению курса. Кировоград: Институт коммерции, 1995. 74 с.

2. Дратвер Б.Л., Пасічник Н.О. Основи економічної теорії: Навчальний посібник. Кировоград: Імекс, 2002. 87 с.

3. Дратвер Б.Л., Пасічник Н.О. Макроекономіка: стислий конспект лекцій. Кировоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2004. 92 с.

4. Дратвер Б.Л., Пасічник Н.О. Економічна теорія: Навчальний посібник. Кировоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2006. 260 с.

5. Дратвер Б.Л., Пасічник Н.О. Розробка М.І. Туган-Барановським теорії цінності. *Наукові записки КДПУ. Серія: Гуманітарні науки*. Випуск XI. Кировоград, 1997. С. 55–62.

6. Пасічник Н.О. Освіта в економічних концепціях. Матеріали VII Міжнародної конференції: *Україна на шляху соціально-економічних перетворень в умовах глобалізації*. Збірник наукових статей. Випуск 6. Кировоград: КНТУ, 2007. С.65–68

7. Пасічник Н.О. Теоретичні джерела розвитку фінансової науки в Російській імперії в XIX ст. Матеріали дев'ятої міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції «Простір і час сучасної науки» (22–24 квітня 2013). Збірка тез доповідей Ч.2. Київ: ТОВ «ТК Меганом», 2013. С. 16–20.

8. Пасічник Н.О. Фінансова статистика як прикладне джерело розвитку фінансової науки Російської імперії в XIX ст. Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД». Збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький, 2013 р. С.63–65.

9. Пасічник Н.О. Політекономічні основи становлення і розвитку фінансової і фінансово-правової науки в університетах українських губерній Російської імперії. Матеріали IX Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД». Збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький, 2013 р. С.90–92.

10. Пасічник Н.О. Прикладні джерела розвитку фінансової науки в Російській імперії в XIX ст. Матеріали дев'ятої міжнародної науково-практичної інтернет-конференції 18–20 липня 2013 року «Питання сучасної науки й освіти». Збірка тез доповідей. Частина 2. Київ, 2013. С. 3–5.

11. Пасічник Н.О. Подушна подать у науковій концепції оподаткування М.М. Алексєенко. Матеріали десятої Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції 19–21 червня 2014 року «Сучасна наука ХХІ століття». Збірник наукових праць. Київ, 2014. С. 48–53.
12. Пасічник Н.О. Становлення фінансової науки й освіти в Харківському університеті в першій чверті ХІХ століття. Матеріали десятої Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції 29–31 липня 2014 року «Питання сучасної науки й освіти». Збірник наукових праць. Частина 2. Київ, 2014. С. 22–28.
13. Пасічник Н.О. Фінансова наука і освіта в Харківському університеті в першій половині ХХ століття. Матеріали ІV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії». Збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький, 2014 р. С. 43–45.
14. Пасічник Н.О. І.І. Патлаєвський про інтегративні аспекти розвитку фінансової науки. *Південь України у вітчизняній та європейській історії*: матеріали ІІ міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 25–26 вересня 2014 р.): [зб. наук. праць] / Ред. кол.: В.С. Дорофєєв (голов. ред.) В.Л. Цубенко, О.П. Рєєнт. Одеса: Астропринт, 2014. С. 214–219.
15. Пасічник Н.О., Ріжняк Р.Я. Джерельна база досліджень з історії науки і техніки. *Актуальні проблеми сучасної освіти та науки в контексті євроінтеграційного поступу*: матеріали доп. Учасн. Міжнародної науково-практичної конференції (Луцьк, 2–3 квітня 2015 р.). Луцьк: ЛІРОЛ ун-ту «Україна», 2015. С.53–55.
16. Пасічник Н.О. Науково-педагогічна діяльність професора Харківського університету Й. Ланга. *Історія освіти, науки і техніки в Україні*: матеріали Х Всеукраїнської конференції молодих учених та спеціалістів, присвячена 150-річчю з часу заснування Полтавського товариства сільського господарства, 28 травня 2015 року, м. Київ / Нац. акад. аграрн. Наук України; Нац. наук. с.-г. б-ка НААН; Полтавська держ. аграр. акад. [та ін.]; редкол.: В.А. Вергунов, О.П. Анікіна, А.С. Білоцерківська [та ін.]. Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю., 2015. С. 261–262.
17. Пасічник Н.О. Дослідження І.І. Патлаєвським монетної системи Російської імперії в першій половині ХVІІІ століття. *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки*: тези доповідей ІІІ міжнародної науково-практичної конференції. 05–06 листопада 2015 р. Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 71–73.
18. Пасічник Н.О., Ріжняк Р.Я. Особливості методології організації дослідження з історії науки і техніки. *Дунайські наукові читання: європейський вимір і регіональний контекст*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Ізмаїльського державного гуманітарного університету (15–17 жовтня 2015 р.). Том 1: Історія. Економіка. Педагогіка. Ізмаїл: РВВ ІДГУ; «СМИЛ», 2015. С. 67–70.
19. Пасічник Н.О. Йозеф Ланг та його макроекономічні моделі. Матеріали ХХ Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії». Збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький, 2015 р. С.71–74.

20. Пасічник Н.О. Формування життєвого та наукового світогляду професора І.І. Патлаєвського. Матеріали XXII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття в країнах Європи та Азії» (30–31 січня 2016 р.). Збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький, 2016. 379 с. (С. 92–94) [Електронний ресурс]. – Режим

доступу: http://conferences.neasmo.org.ua/uploads/conference/file/25/conference_30-31.1.2016.pdf

21. Пасічник Н.О. Курс фінансового права професора І.І. Патлаєвського. *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації*: матеріали II міжнародної наукової конференції (Суми, 24–25 березня 2016 року). У 2-х частинах. Частина II / За ред. В.С. Бугрія. Суми: ФОП Цьома С.П., 2016. С. 79–82.

22. Пасічник Н.О. Історико-економічне дослідження І.І. Патлаєвського. *Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах*. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. 29–30 квітня 2016 р., м. Дніпропетровськ. Частина II. / Наук. ред. О.Ю. Висоцький. Дніпропетровськ: Роял Принт, 2016. С. 90–91.

23. Пасічник Н.О. Іловайський С.І. про монетну регалію в Російській імперії. *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки*: тези доповідей IV Міжнародної науково-практичної конференції, 22–23 червня 2016 р. – Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький, 2016. – С. 90–91.

24. Пасічник Н.О. Огляд фінансово-правової літератури у працях С.І. Іловайського. *Історія освіти, науки і техніки в Україні*: матеріали XI Всеукраїнської конференції молодих учених та спеціалістів, 16 травня 2016 р., м. Київ / Національна академія аграрних наук України; національна наукова с.-г. б-ка НААН. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 203–204.

25. Пасічник Н.О. Ніжинський період науково-педагогічної діяльності М.Х. Бунге. *Історія освіти, науки і техніки в Україні*: матеріали XII Міжнародної конференції молодих учених та спеціалістів, присвяченої 100-річчю від дня створення ННСГБ НААН, Київ, 19 травня 2017 р. / Голова ред. В.А. Вергунов. К.: ТОВ «Центр поліграфії «КОМПРИНТ», 2017. С. 319–321.

26. Пасічник Н.О. Викладання законів казенного управління в юридичному ліцеї князя Безбородька. Двадцять друга Всеукраїнська наукова конференція молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів за темою «*Шляхи відродження науки України*»: матеріали конференції, 14 квітня 2017 р., м. Київ. К., 2017. С. 124–126.

27. Пасічник Н.О. Викладання науки про фінанси у Рішельєвському ліцеї. Матеріали 16-ї Всеукраїнської наукової конференції «*Актуальні питання історії науки і техніки*» (м. Київ, 5–7 жовтня 2017 року) / Відп. ред. Гріфін Л.О. К., 2017. С.238–241.

28. Пасічник Н.О. Державне господарство як базова категорія фінансово-правових досліджень дожовтневого періоду. *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації*: матеріали III міжнародної наукової конференції (Суми, 23–24 листопада 2017 року). У 2-х частинах. Частина 2. Суми: ФОП Цьома С.П., 2017. С. 166–169.

29. Пасічник Н.О. Ідеї М.М. Сперанського щодо підготовки освічених чиновників. *Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах*. Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції. 30–31 березня 2018 р., м. Дніпро. Частина I / Наук. ред. О.Ю. Висоцький. Дніпро: СПД «Охотнік», 2018. С. 180–181.

30. Пасічник Н.О. Роль М.А. Балудянського у підготовці викладачів правознавчих дисциплін для університетів Наддніпрянської України. *Двадцять третя всеукраїнська наукова конференція молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів, присвячена 100-річчю Національної Академії наук України*: Мат. конф., 20 квітня 2018 р., м. Київ. К., 2018. С. 139–142.

31. Пасічник Н.О. Паралельний обіг грошей як суперечливе явище фінансової системи за часів Є.Ф. Канкріна. *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки*: тези доповідей V міжнародної науково-практичної конференції, 21–22 червня 2018 р. Меджибіж – Переяслав-Хмельницький – Кропивницький – Київ, 2018. С. 133–135.

32. Пасічник Н.О. І.І. Патлаєвський та С.І. Іловайський – фундатори Новоросійської школи фінансового права. *Південь України у вітчизняній та європейській історії*: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції, 13–14 вересня 2018 р. Одеса, 2018. С. 187–192.

АНОТАЦІЯ

Пасічник Н.О. Університетська фінансово-правова наука і освіта на терені України XIX – поч. XX ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.07 – історія науки й техніки. – Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2018.

У дисертаційному дослідженні висвітлений розвиток фінансово-правової науки й освіти в університетських центрах Наддніпрянської України з початку XIX століття до 1914 року крізь призму європейської наукової традиції. Проаналізований розвиток імперського державного господарювання та фінансово-правові ідеї державних діячів першої половини XIX ст., визначений їхній вплив на тогочасну практику фінансового управління та фінансову думку. Досліджено становлення й розвиток фінансово-правової науки й освіти на юридичних факультетах Харківського, Київського та Новоросійського університетів, а також в ліцеї князя Безбородька та Рішельєвському ліцеї. Висвітлена характеристика наукової спадщини викладачів університетських центрів Наддніпрянської України та виокремлено особистий внесок кожного з них у розвиток фінансово-правової науки й освіти. Висвітлено закономірності періоду інституціоналізації фінансово-правової науки та освіти й створення регіональних наукових шкіл в університетах Наддніпрянської України в останній третині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: фінансово-правова наука, освіта, наукові дослідження, фінанси, фінансове господарство, становлення, інституалізація, регіональна школа, фундатори.

АННОТАЦІЯ

Пасечник Н.А. Университетская финансово-правовая наука и образование на территории Украины в XIX – нач. XX в. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.07 – история науки и техники. – Государственное высшее учебное заведение «Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды». – Переяслав-Хмельницкий, 2018.

В диссертационном исследовании освещено развитие финансово-правовой науки и образования в университетских центрах Приднепровской Украины с начала XIX века до 1914 года в свете европейской научной традиции. Проанализировано развитие имперского государственного хозяйствования и финансово-правовые идеи государственных деятелей первой половины XIX в., определено их влияние на тогдашнюю практику финансового управления и финансовую мысль. Исследовано становление и развитие финансово-правовой науки и образования на юридических факультетах Харьковского, Киевского и Новороссийского университетов, а также в лицее князя Безбородко и Ришельевском лицее. Освещена характеристика научного наследия преподавателей университетских центров Приднепровской Украины и выделяется личный вклад каждого из них в развитие финансово-правовой науки и образования. Освещены закономерности периода институционализации финансово-правовой науки и образования и создания региональных научных школ в университетах Приднепровской Украины в последней трети XIX – начале XX в.

Ключевые слова: финансово-правовая наука, образование, научные исследования, финансы, финансовое хозяйство, становление, институализация, региональная школа, основатели.

SUMMARY

Pasichnyk N.O. University Financial and Legal Science, and Education on the territory of Ukraine in the XIX – beginning of the XX century. – The manuscript.

Thesis for the degree of Doctor of Historical Science in specialty 07.00.07 – History of Science and Technology. – State Higher Educational Establishment «Pereyaslav-Khmelnyskyi State Pedagogical University named after Hryhoriy Skovoroda», Pereyaslav-Khmelnyskyi, 2018.

The dissertation explores the development of the Financial and legal science and education in the university centers of the Dnipro Ukraine from the beginning of the 19th century until 1914 in the light of the European scientific tradition.

It is concluded that documentary sources, monographic studies and educational literature were the main sources that, on the one hand, contributed to the development of financial and legal science and education, and on the other hand, contained actual material for the reconstruction of the evolution of this scientific and educational sphere.

The researcher concludes that in the first half of the nineteenth century the formation of financial and legal science and education took place in the process of development of the state economy of the Russian Empire. The financial and legal ideas of state officials of that period significantly influenced the formation and development of university financial, economic and legal science and education. A characteristic feature of the management of financial activities was the legal provision of financial and economic decisions. The preparation of Complete Collection of Laws and the Code of Laws of the Russian Empire under the authority of M.M. Speranskyi and M.A. Baludyanskyi contributed to the development of the national jurisprudence and the division of various areas of jurisprudence, including financial and legal.

It is highlighted in the dissertation that state and public figures V.N. Karazin, D.M. Knyazhevych and A.O. Skalkovskyi made a significant contribution to the formation and development of financial, financial and legal science and education in the university centres of the Dnipro Ukraine in the first half of the XIX century. They played a significant role in the founding of Kharkiv and Novorosiysk universities, positively influenced the formation and development of regional historical science, statistics as the applied component of financial science and, in general, the development of financial, financial and legal education and science of the Dnipro Ukraine.

The researcher found that fundamental innovations in the state administration and the legislative base in the Russian Empire in the nineteenth century actualized the necessity of qualitative training of future officials, which was carried out mainly through the study of law in universities and lyceums of legal status, at Kharkiv University and at the University of St. Volodymyr (Kyiv), as well as in the Richelieu Lyceum in Odesa and in the Lyceum of the Prince Bezborodko in Nizhyn. The formation in these educational institutions of financial, financial and legal science and education took place in close co-operation with the leading trends in the development of contemporary European science. The researcher found that the reforms of the 60's - early 80's of the nineteenth century in the Russian Empire led to the necessity of expanding the legal and regulatory framework for the regulation of the state financial system and the complication of the forms of financial activity of the state. The dissertation concludes that at the beginning of the twentieth century, the fundamental foundations of financial science and financial law science were laid. And the very scientific and educational activities of the professors of the Dnipro Ukraine (M.Kh. Bunge, I.I. Patlaevskyi, G.D. Sydorenko, M.M. Alekseyenko, S.I. Ilovayskyi and many others) became a significant contribution to the development of financial science and financial law as independent scientific areas in the last decades of the nineteenth – beginning of the twentieth century.

The author of the research studied and summarized the scientific biographies of the professors of financial law that greatly enriched the economic, financial and legal science and education of that time, influenced further development of the science and became the founders of Kyiv School of Financial and Financial-Legal Science (M.Kh. Bunge), Novorosiysk (Odesa) School of Financial Law (I.I. Patlaevskyi and S.I. Ilovayskyi), Regional School of Financial Law of Kharkiv University (M.M. Alekseenko and his student P.P. Migulin).

The researcher concluded that financial and legal education in the universities of the Dnipro Ukraine in the last third of the nineteenth – early twentieth century rapidly developed. Financial law was allocated as an independent educational course. The structure of the course and its consignment in the system of sciences was determined and the methods of research and categorical apparatus were formed.

Key words: financial and legal science, education, scientific research, finance, financial economy, formation, institutionalization, regional school, founders.